

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΘ'

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1988

ΤΕΥΧΟΣ Α'

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟ-ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΟΣ

ΔΙΑΛΟΓΟΣ*

Σύντομος επισκόπησις τῆς ἀνεπίξεως αὐτοῦ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Ὁμοτ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ

III. ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΛΟΥΘΗΡΑΝΙΣΜΟΣ.

ΙΕΡΕΜΙΑΣ Β' ΚΑΙ ΒΥΡΤΤΕΜΒΕΡΓΕΙΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ὅλιγα ἔτη μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Μεγάλου Χρυσοστόμου πρώτην φάσιν τοῦ Ὁρθοδόξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου εἰσῆλθεν οὗτος εἰς τὴν δευτέραν φάσιν αὐτοῦ, διεξαχθεὶς κατὰ τὰ ἔτη 1573-1581 μετὰ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰερεμίου Β' καὶ τῶν Βυρττεμβεργείων Λουθηρανῶν θεολόγων¹. Πρόκειται περὶ διμεροῦς ἐπιστολιμαίου θεολογικοῦ διαλόγου ἐπισήμου καὶ ἀμφοτερομεροῦς, εἰς τὸν ὅποιον ἔλαβον μέρος

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 690 τοῦ προηγουμένου τόμου.

1. Βλ. Ἰ. ω. Κ α ρ μ ί ρ η, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθήναι 1937, σ. 76 ἐξ., ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τ ο ὕ α ὐ τ ο ὕ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. Ι², σ. 437 ἐξ., τ. ΙΙ², σ. 515 ἐξ. Τ ο ὕ α ὐ τ ο ὕ, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν Ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθήναι 1975, σ. 63 ἐξ. — Wort und Wahrheit. Der Briefwechsel über Glauben und Kirche 1573 bis 1581 zwischen den Tübingern Theologen und dem Patriarchen von Konstantinopel, hg. vom Aussenamt der Evangelischen Kirche. Witten 1958. G. M a s t r a n t o n i s, Augsburg and Constantinople. The correspondence between the Tübingen Theologians and Patriarch Jeremias II of Constantinople of the Augsburg Confession. Brookline Mass. 1982. A. L a n d e n b e r g e r, Die Reise zweier Württembergischer Gesandtschaftsprediger nach Konstantinopel im Jahre 1573 und 1577, nach ihrem Tagebuch erzählt. Ἐν: «Literarische Beilage des Staats—Anzeigers für Württemberg». Stuttgart 1888. C. G e o r g i, Das erste Gespräch zwischen Protestantismus und Ostkirche. Ἐν: «Eine heilige Kirche» 21 (1939) 193 ἐξ. W. E n g e l s, Tübingen und Byzanz. Die erste offizielle Auseinandersetzung zwischen Protestantismus und Ostkirche im 16. Jahrhundert. Ἐν: «Kyrios» 5 (1940-1941) 250 ἐξ. G. Z a c h a r i a d i s, Tübingen und Konstantinopel. Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der Griechisch-Orthodoxen Kirche. Göttingen 1941. E. B e n z, Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der Östlich - Orthodoxen

πλείονες ἐκατέρωθεν θεολόγοι, ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει τότε ὄντες "Ἕλληνες ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Ἱερεμίαν Β', ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ περὶ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης Λουθηρανοὶ θεολόγοι τοῦ δουκάτου τῆς Βερττεμβέργης ὑπὸ τὸν καγκελλάριον τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὀνομαστὸν Λουθηρανὸν θεολόγον Jacob Andreä. Εἰς τὰ γράμματα τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων ὁ Πατριάρχης ἀπήντησεν αὐτοῖς διὰ τριῶν θεολογικῶν Ἀποκρίσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐκεῖνοι ἀνταπήντησαν διὰ τριῶν ὁμοίως ἀνταποκρίσεων, ἐν ταῖς ὁποίαις ἐπεσημάνθησαν ἐκατέρωθεν ἱκαναὶ ἐκ τῶν ὑφισταμένων μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Λουθηρανισμοῦ ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν, ἐνῶ ἄλλαι οὐδόλως ἐθίγησαν. Εἰς τὸν Ὁρθοδοξο-λουθηρανικὸν τοῦτον θεολογικὸν διάλογον ἔλαβον μέρος πολλοὶ ἐπιφανεῖς λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μετὰ τινων περὶ τὸν Πατριάρχην Ἱερεμίαν ὀρθόδοξων θεολόγων¹.

xen Kirche. Marburg 1949. E. Benz u. L. A. Zander (Hrsg.), Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung, Hamburg 1952.— The Orthodox Church and the Churches of the Reformation. A Survey of the Orthodox-Protestant Dialogues, published by the Faith and Order Commission (Paper No 76), Geneva 1975. N. Ehrenstrom, The Orthodox Church, and the Churches of the Reformation, Geneva 1975. A. Basdekis, Die theologischen Gespräche zwischen der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Orthodoxie. 'Ev: «Ökumenische Rundschau» 27 (1978) 223 ἐξ. K. Tsirpanlis, J. Rexine, J. Irmscher etc., 'Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης (ἀγγλιστί), ἐν: «The Patristic and Byzantine Review» 4 (1985) 147 ἐξ. K. Tsirpanlis, The Historical and Ecumenical Significance of Jeremias II's correspondence with the Lutherans, N. York 1982. R. Slenckza, Ostkirche und Ökumene, Göttingen 1962. Τοῦ ἀύτοῦ, Lehre und Bekenntnis der Orthodoxen Kirche vom 16. Jh. bis zur Gegenwart, Göttingen 1980. Γ. Φλωρόφσκυ, Ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας Β' καὶ οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι, ἐν: Χ. Πουρνάρα, Χριστιανισμός καὶ πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 181 ἐξ. J. Kalogirou, Die Tätigkeit der Orthodoxen Kirche bei ihrer ersten Begegnung mit der Reformation, Thessaloniki 1962. Ν. Ματσούκα, Προτεσταντισμός-Οἰκουμενικὴ Κίνησις. Ἱστορία-Θεολογία, Θεσσαλονίκη 1986. Fairy von Libenfeld, Die bilateralen Dialoge zwischen Orthodoxie und «Protestantismus» seit dem Reformationszeitalter. 'Ev: «Les dialogues œcuméniques hier et aujourd'hui», Chambésy-Genève 1986, σ. 97-132. J. Zorpi, The correspondence of 1573-1581 between the Lutheran Theologians at Tübingen and the Eastern Orthodox Patriarchate at Constantinople and the dispute concerning Sacred Tradition. 'Ev: «The Patristic and Byzantine Review» τ. 4 (1985) 175 ἐξ., 5 (1986) 5 ἐξ. Μητροπολίτου Ἐλβετίας Δαμασκηνοῦ (Παπανδρέου), Θεολογικοὶ Διάλογοι Ι, Θεσσαλονίκη 1986.

1. Βλ. τὰ ὀνόματα τινῶν ἐξ αὐτῶν ἐκατέρωθεν παρ' Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 80 ἐξ. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν μνημονευομένων καὶ ὑπογραφόντων τὰ κείμενα τοῦ διαλόγου λουθηρανῶν θεολόγων Ἰσταντο ὄπισθεν τούτων καὶ πάντες σχεδὸν οἱ λοιποὶ θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες τοῦ δουκάτου τῆς Βυρττεμβέργης, καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐκδόντες τὴν ἐν λόγῳ ἀλληλογραφίαν Ἰάκωβος Ἀνδρέου καὶ Μαρτῖνος Κρούσιος ἔχαρα-

Τὴν ἔναρξιν τοῦ πρώτου τούτου ἐπιστολιμαίου διαλόγου μεταξὺ Τυβίγγης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἐποιήσαντο ὁ Ἰάκωβος Ἀνδρέου καὶ ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, ἀποστειλάντες κατὰ τὰ ἔτη 1573-1574 πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β' (1539-1595) τρεῖς ἐπιστολάς, διὰ τῆς τελευταίας τῶν ὁποίων ὑπέβαλον ὑπὸ τὴν κρίσιν αὐτοῦ, τὸ δεύτερον ἤδη, τὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν, τὸ σημαντικώτατον συμβολικὸν βιβλίον τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς βάσις τοῦ διαλόγου. Σχετικῶς ὁ Ἀνδρέου ἔγραφε: «Βιβλιάριον τι πέμπω, τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν ὅλης κεφάλαια περιέχον, ὅπως ἢ σου ἀγιότης βλέπῃ τὴν θρησκείαν ἡμῶν, τίς ἐστι, καὶ εἰ ἄρα τῇ παρὰ ταῖς ἀγιότητός σου Ἐκκλησίαις διδασκαλίᾳ συμφωνοῦμεν ἢ τι τάχα διαφωνοῦν ἐστιν, ὅπερ οὐκ ἂν θέλοιμι. Δέομαι δὲ μεγάλως τὴν ἀγιότητά σου, αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς ἥς τὰ πρότερα εὐνοίας δέχεσθαι καί, εἰ μὴ βαρὺ, τὴν σοφωτάτην ἐαυτῆς περὶ τούτων κρίσιν εὐνοικῶς δηλοῦν, εἰ ἄρα, τοῦ Θεοῦ διδόντος, τὰ αὐτὰ ἐν Χριστῷ φρονοίημεν»¹. Ὡς ὄργανον δὲ πρὸς ἔναρξιν καὶ διεξαγωγὴν τοῦ διαλόγου καὶ διάδοσιν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν ἐν τῇ ὀρθοδόξῃ Ἀνατολῇ ἐξέλεξαν οἱ καθηγηταὶ τῆς Τυβίγγης τὸν ζηλωτὴν λουθηρανὸν θεολόγον καὶ μετέπειτα καθηγητὴν Στέφανον Gerlach², ὃν ἐτοποθέτησαν, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὡς ἐφημέριον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Γερμανικῆς Πρεσβείας καὶ ἐπεφόρτισαν αὐτὸν ὅπως, τῇ ἐπικουρίᾳ καὶ τῆς Πρεσβείας του καὶ τῶν ἄλλων προτεσταντικῶν Πρεσβειῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, πραγματοποίησιν τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ἀποστολὴν καὶ κερδίσῃ ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν»³, ὡς παρομοίως ἐπεχείρησε βραδύτερον

κτῆρισαν αὐτὴν ὀρθῶς ἐπιγράφαντες ὡς «Acta et scripta Theologorum Württembergensium», οὕτω δ' ἐθεώρησαν ταύτην καὶ πάντες οἱ ἐκ τῶν συγχρόνων αὐτοῖς καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἀσχοληθέντες περὶ αὐτήν. Ἐκτὸς ὁμῶς τούτων τὸν ἐπιστολιμαῖον τοῦτον θεολογικὸν διάλογον μεταξὺ Τυβίγγης καὶ Κωνσταντινουπόλεως παρηκολούθουν μακρόθεν καὶ ἄλλοι διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι ἐκ Βυρτεμβέργης καὶ Rostock ὑπὸ τὸν Δαυὶδ Χυτραῖον, ὡς καὶ ὁ Ἰωακείμ Καμεράριος ἐκ Νυρεμβέργης, ὁ Ματθαῖος Dresser ἐκ Λειψίας καὶ ἄλλοι, μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Μεταρρυθμίσεως Παύλου Λουθήρου (Βλ. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 84-87).

1. Acta et scripta Theologorum Württembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae, que utrique ab anno MDLXXVI usque ad annum MDLXXXI de Augustana Confessione inter se miserunt, graece et latine ab iisdem Theologis edita. Witebergae 1584, σ. 1.

2. Περὶ τοῦ S. Gerlach καὶ τοῦ διαδόχου του ἐν Κωνσταντινουπόλει S. Schweigger βλ. τὰ ἴδια αὐτῶν ἡμερολόγια, ἔτι δὲ A. L a n d e n b e r g e r, Die Reise zweier Württembergischer Gesandtschaftsprediger nach Konstantinopel im Jahre 1573 und 1577, ἐνθ' ἄν., σ. 191 ἐξ. Ἰω. Καρμίρη, Γκέραχ Στέφανος, ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. II, σ. 951-954. E. B e n z, Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart, Freiburg-München 1952, σ. 24 ἐξ.

3. A. L a n d e n b e r g e r, αὐτόθι, σ. 194. Σχετικῶς καὶ ὁ C. D a v e y, Metro-

τοῦτο ἐπὶ πατριαρχίας Κυρίλλου Λουκάρεως ὁ καλβινιστὴς θεολόγος Ἀντόνιος Léger μετὰ τοῦ Ὀλλανδοῦ Πρεσβευτοῦ Κορνηλίου Haga¹.

Ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας, λαβὼν παρὰ τοῦ Gerlach τὰ ἀπὸ Τυβίγγης πρῶτα γράμματα μετὰ δύο ὁμιλιῶν τοῦ Ἀνδρέου καὶ μετ' ὀλίγον καὶ αὐτὴν τὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει, ἐπιγραφομένην «Ἐξομολόγησις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τοῦτέστιν, διδαχῆς χριστιανικῆς», ἔπεμψε τὸ 1576 τὴν πρώτην Ἀπόκρισίν του πρὸς τοὺς λουθηρανούς θεολόγους², ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀσκεῖ κριτικὴν ἐπὶ ἐκάστου ἄρθρου τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ὑποδεικνύων τὰ ἐν οἷς οἱ Ὀρθόδοξοι καὶ οἱ Διαμαρτυρούμενοι συμφωνοῦσι καὶ διαφωνοῦσι καὶ ἀναιρῶν τὰς μὴ συμφωνούσας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν προτεσταντικὰς διδασκαλίας. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι, ἰδόντες ὅτι διὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀποκρίσεως ἀπεκαλύπτοντο καὶ ἐξηλέγχοντο αἱ διαφέρουσαι τῆς ἀρχαίας ὀρθοδόξου διδασκαλίας καιναὶ διδαχαὶ αὐτῶν, συνέταξαν καὶ ἀπέστειλαν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν πρώτην ἀνταπόκρισιν αὐτῶν³. Ὅθεν ὁ Ἱερεμίας ἀνταπέστειλεν αὐτοῖς τὸ 1578 τὴν δευτέραν Ἀπόκρισιν αὐτοῦ⁴, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐνετόπισε τὸν διάλογον κυρίως περὶ τὰς διαπιστωθείσας ἐκ τῆς προηγηθείσης ἀλληλογραφίας οὐσιώδεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν δογματικὰς διαφορὰς. Τέλος, πρὸς τοὺς ἀνταπαντήσαντας τὸ δεύτερον Λουθηρανούς θεολόγους⁵ ἔπεμψεν ὁ Ἱερεμίας τὸ 1581 τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν Ἀπόκρισιν αὐτοῦ⁶, διὰ τῆς ὁποίας, ἀφοῦ ὑπεραπολογήθη ἀπαξ ἔτι τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν συζήτησιν, ἐφ' ὅσον ἀπεδείχθη τὸ ἀδύνατον τῆς συνεννοήσεως καὶ συμφωνίας ἐν τοῖς δόγμασι, συνέστησε δὲ τὴν καλλιέργειαν φιλικῶν μόνον ἐκατέρωθεν σχέσεων. Οὕτω δὲ τερματίζων ὁ Πατριάρχης τὸν ἐπιστολιμαῖον τοῦτον θεολογικὸν διάλογον, ἔγραφε πρὸς τοὺς λουθηρανούς θεολόγους: «Τὴν ὑμετέραν οὖν πορευόμενοι μηκέτι μὲν περὶ δογμάτων, φιλίας δὲ μόνης ἔνεκα, εἰ βουλητόν, γράφετε»⁷. Προφανῶς διὰ τῆς

phanes Kritopoulos, Pioneer for Unity. London 1987, σ. 55-56, γράφει, ὅτι οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης «sincerely believed that unity was possible between themselves and the Greeks granted the latter's acceptance of the principles of the Reformation. They hoped, as they put it, to «win the Eastern Church for the Gospel», and also through the union of so-called «Orthodox» Lutheranism with the ancient Orthodox Church, to win a victory over both their Roman Catholic and extreme Protestant opponents».

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, Ἀθήναι 1985, σ. 12-13.

2. Βλ. τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς Α' Ἀποκρίσεως παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μνημεῖα, τ. I², σ. 144-199.

3. Βλ. Acta et scripta Theologorum Württembergensium..., σ. 144-199.

4. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μνημεῖα, τ. II², 515-555.

5. Βλ. Acta et scripta..., σ. 261-346.

6. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, τ. II², σ. 556-569.

7. Αὐτόθι, σ. 569.

ἐξόχου ταύτης συμβουλῆς του ὁ Πατριάρχης διέκοψε μόνον τὰς ἀκάρπους καὶ ἀπροσφόρους δογματικὰς συζητήσεις, ἀλλὰ συνέστησε τὴν συνέχισιν τῆς μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων ἐπικοινωνίας «ἕνεκα φιλίας» καὶ ἀγάπης καὶ ἀδελφότητος ἐν Χριστῷ. Καὶ ἡ συμβουλή αὕτη ἐτηρήθη ἕκτοτε ἐν τινι μέτρῳ παρ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν ἀποκρίσεων καὶ ἀνταποκρίσεων τῶν διαλεχθέντων Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν διεπιστώθη συμφωνία κατ' ἀρχὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἐπομένων ἄρθρων τῆς πίστεως, ἦτοι α) περὶ τοῦ κύρους τῆς ἁγίας Γραφῆς, τῆς θεοπνευστίας καὶ τῆς μεταφράσεως αὐτῆς εἰς τὴν γλῶσσαν ἐκάστου λαοῦ, β) περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ τριαδικοῦ αὐτοῦ γενικῶς, γ) περὶ τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς μεταδόσεως αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, δ) περὶ τοῦ κακοῦ, ὅτι αἴτιος αὐτοῦ εἶναι οὐχὶ ὁ Θεός, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος, ε) περὶ τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, στ) περὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι τοιαύτη εἶναι μόνον ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ζ) περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας, κρίσεως καὶ μελλούσης ζωῆς καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀτελευτήτου τῶν ἀμειβῶν καὶ τῶν ποινῶν, η) περὶ τῆς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας Εὐχαριστίας μεταλήψεως, θ) περὶ τῆς ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἀπορρίψεως τῶν παπικῶν ἱκανοποιῶν καὶ ἀφέσεων, τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀγίων, τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ τῆς γενικῆς καταναγκαστικῆς ἀγαμίας τοῦ Κλήρου. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως διεπιστώθη καὶ διαφωνία ἐπὶ τῶν ἐξῆς σημείων: α) τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, β) τοῦ Filioque, γ) τοῦ αὐτεξουσίου, δ) τοῦ θείου προορισμοῦ, ε) τῆς δικαιώσεως, στ) τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων, ζ) τῆς διὰ βαντισμοῦ ἢ ἐπιχύσεως τελέσεως τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν χρόνου τῆς τελέσεως τοῦ χρίσματος καὶ τῆς παροχῆς τῆς θείας Εὐχαριστίας εἰς τοὺς βαπτιζομένους, η) τῆς ἐννοίας τῆς μεταβολῆς ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῆς δι' ἀζύμων τελέσεως αὐτῆς, θ) τοῦ ἀλαθήτου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ ι) τῆς λατρείας, τῶν ἑορτῶν, τῆς ἐπικλήσεως, τῶν Ἀγίων, τῶν εἰκόνων, καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν, τῶν νηστειῶν καὶ τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων καὶ ἐθίμων¹.

Ἐνταῦθα δέον νὰ διαπιστωθῇ γενικῶς, ὅτι ὁ πρῶτος οὗτος θεολογικός διάλογος μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν προσέκοψε κυρίως εἰς τὴν ἔλλειψιν κοινῆς βάσεως καὶ μεθόδου καὶ καινοῦ κριτηρίου, καθ' ὅσον οἱ μὲν Ὀρθόδοξοι διελέγοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἀθθεντικῶς ἐρμηνευομένης καὶ συμπληρουμένης ὑπὸ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, οἱ δὲ λουθηρανοὶ ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὑποκειμενικῶς ἐξηγουμένης ἐλευθέρως, ἀπορρίπτοντες τὴν ἱερὰν Παράδοσιν καὶ τοὺς Πατέρας καὶ τὴν ἀθθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τὸν λόγον κυρίως τοῦτον ἐξηναγκάσθη ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας νὰ

1. Πλείω περὶ τούτων βλ. ἐν Ἰω. Καρμύρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 107-120.

θέση τέρμα εἰς τὸν ἐπιστολιμαῖον τοῦτον θεολογικὸν διάλογον, ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν διαμειφθέντων ἀπεδείχθη τὸ ἀδύνατον τῆς συμφωνίας ἐν τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ ἐκατέρωθεν, οὕτως ὥστε περιήχθη εἰς ἀδιέξοδον ὁ διάλογος. Κατανοήσας δὲ τοῦτο ἐγκαίρως ὁ διορατικὸς Ἱερεμίας, διευκρινίζει τὴν θέσιν του γράφων ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τέλει τῆς Γ' Ἀποκρίσεώς του: «Ἐίχομεν σκοπὸν σιωπῆσαι τελείως πρὸς τὰ ὑμέτερα καὶ μηδὲν πρὸς ὑμᾶς ἀποκρίνασθαι, τοὺς οὕτω προφανῶς τήν τε Γραφὴν καὶ τὰς τῶν εἰρημένων ἐρμηνείας Ἁγίων (Πατέρων) εἰς τὸ οἰκεῖον θέλημα μεταφέροντας... Ἐπεὶ δὲ διὰ τῆς σιωπῆς ἐμέλλομεν δόξαι συγκαταθέσθαι ὑμῖν, ὡς τάχα καλῶς δοξάζουσι καὶ νοοῦσι ταῦτα, καὶ κινδυνεύει τὴν Γραφὴν καὶ τοὺς Ἁγίους ἐπὶ τοῦτα συναινεῖν ὑμῖν, ὑπεραπολογούμενοι τούτων, ταῦτα καὶ νῦν ἐγχαράττομεν...». Ὅθεν παρακαλεῖ «μὴ περὶ τῶν αὐτῶν γράφειν καὶ ἐπιστέλλειν, εἴ γε τοὺς τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρας καὶ θεολόγους ἄλλοτε ἄλλως μεταχειρίζεσθε, καὶ τοῖς λόγοις τιμῶντες αὐτοὺς καὶ ἐπαίροντες, τοῖς ἔργοις ἀθετεῖτε, καὶ τὰ ὅπλα ἡμῶν ἄχρηστα ἀποδεικνύετε, τοὺς λόγους αὐτῶν τοὺς ἁγίους καὶ θεοὺς, δι' ὧν ἂν ἡμεῖς γράφειν καὶ ἀντιλέγειν ὑμῖν εἴχομεν»¹.

Κρίνοντας νῦν τὸν οὕτως ἀποτόμως διακοπέντα δογματικὸν τοῦτον διάλογον παρατηροῦμεν, ὅτι, παρὰ τὰς εὐνοήτους ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίας τῶν μὴ γινωσκόντων εἰς βάθος ἀλλήλους καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν θεολόγων, δύναται γενικῶς νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ σημασία αὐτοῦ εἶναι μεγάλη, καθ' ὅσον διὰ πρώτην φοράν ἀμφοτέραι αἱ Ἐκκλησίαι, Ὁρθόδοξοι καὶ Λουθηρανικοὶ, δι' ἐξόχων καὶ ἀθθεντικῶν ἀντιπροσώπων αὐτῶν τείνουσι νὰ προσεγγίσωσι καὶ γνωρίσωσιν ἀλλήλας δι' ἐπισήμου καὶ ὑπευθύνου θεολογικοῦ διαλόγου, καταβληθείσης ἀμφοτέρωθεν εἰλικρινοῦς καὶ ἐν πνεύματι χριστιανικῆς ἀγάπης προσπαθείας πρὸς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν ἐν οἷς αἱ δύο Ἐκκλησίαι συμφωνοῦσι καὶ διαφωνοῦσιν ἄρθρων τῆς πίστεως καὶ διαπίστωσιν τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῆς ποθητῆς συμφωνίας αὐτῶν. Εἰδικώτερον δὲ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, πεποιοῦσα ἐπὶ τὴν ἀληθειαν καὶ καθαρότητα τῆς πίστεως αὐτῆς, ἐδέχθη διὰ τοῦ ἑαυτῆς Πρώτου τὴν συζήτησιν καὶ κρίσιν τοῦ περιεχομένου τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ἀσχίσασα σοβαρὰν κριτικὴν ἐπὶ τῶν κυριωτέρων καὶ θεμελιωδεστέρων ἄρθρων καὶ ἀρχῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐξέθηκεν εἰς τοὺς Διαμαρτυρομένους τοὺς ἰδίους θησαυροὺς τῆς πίστεως καὶ παραδόσεως καὶ θρησκευτικῆς ἐν γένει ζωῆς τῆς, καὶ προσεκάλεσεν αὐτοὺς πρὸς ἀποδοχὴν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ ἔνωσιν μετ' αὐτῆς. Καὶ εἶναι ἄξιον ἰδιαίτερας ἐξάρσεως, ὅτι διὰ πρώτην νῦν φοράν οἱ δύο ξένοι καὶ ἐν πολλοῖς ἀντίθετοι χριστιανικοὶ κόσμοι, οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ὁρθόδοξοι καὶ οἱ ἐν τῇ Δύσει Διαμαρτυρόμενοι, οἱ πρῶτοι συντηρητικοὶ καὶ εἰς τὴν ἱερὰν Παράδοσιν προσκεκολλη-

1. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μνημεῖα, τ. II², σ. 557 καὶ 569.

μένοι, οἱ δεῦτεροι φιλελεύθεροι καὶ ριζοσπάσται νεωτερισταί, ἡ ἀρχαιοτάτη ἱεραρχικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ τῶν Συνόδων καὶ τῶν Μαρτύρων καὶ λοιπῶν Ἀγίων, καὶ ἡ νεωτάτη ἐκκεκοσμηκευμένη «Ἐκκλησία τῶν θεολόγων», ἡ πρώτη φορεὺς τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ τῶν σεβασμιῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων, ἡ δευτέρα ἐκπροσωποῦσα τὸ νεώτερον πνεῦμα καὶ πάσης παραδόσεως γυμνή, ἡ Ἐκκλησία τοῦ πρώτου αἰῶνος καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, τείνουσι πρὸς ἀλλήλας τὰς χεῖρας καὶ ἀποδύονται ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ συζήτησιν τῶν χωριζουσῶν αὐτὰς διαφορῶν, ἡ μὲν πρώτη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς, αὐθεντικῶς ἐρμηνευομένης καὶ συμπληρουμένης ὑπὸ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, ἡ δὲ δευτέρα ἐπὶ τῇ βάσει μόνης τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὑποκειμενικῶς ἐξηγουμένης ὑπὸ τῶν θεολόγων αὐτῆς ὅλως ἐλευθέρως. Ἄλλ' ἡ χρησιμοποιηθεῖσα διάφορος αὕτη μέθοδος διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου, ἄνευ κοινοῦ κριτηρίου, ἦτο ἐπόμενον νὰ ὀδηγήσῃ τὸν διάλογον εἰς ναυάγιον, ἐφ' ὅσον οἱ μὲν Ὀρθόδοξοι ἀνεγνώριζον τὸ κύρος τῶν «οἰκουμενικῶν Διδασκάλων καὶ Συνόδων τῆς Ἐκκλησίας», οἱ δὲ Διαμαρτυρόμενοι ἀπέρριπτον τοῦτο καὶ ἀπέκοψαν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων. Οἱ πρῶτοι ἠκολούθουν τῷ παραδείγματι καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἀρχαίων Πατέρων, ὡς π.χ. διευτυπώθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Μεγ. Ἀθανασίου: «Αὐτάρκεις μὲν γὰρ εἰσιν αἱ ἅγια καὶ θεόπνευστοι Γραφαὶ πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπαγγελίαν, εἰσὶ δὲ καὶ πολλοὶ τῶν μακαριῶν ἡμῶν Διδασκάλων εἰς ταῦτα συνταχθέντες λόγοι· οἷς ἂν τις ἐντύχοι, εἴσεται μὲν πως τὴν τῶν Γραφῶν ἐρμηνείαν, ἧς δὲ ὀρέγεται γνώσεως τυχεῖν δυνήσεται»¹. Τὸ αὐτὸ πατερικὸν ἐρμηνευτικὸν τῆς Γραφῆς κριτήριον ἐπρέσβευε καὶ ὁ Ἱερεμίας μεθ' ὧν τῶν Ὀρθόδοξων ἀνατολικῶν θεολόγων πασῶν τῶν ἐποχῶν, ἐνῶ ταῦναντίον οἱ Λουθηρανοὶ τῆς Τυβίγγης ἀπέρριπτον τὸ κριτήριον τοῦτο. Τὴν διαπίστωσιν ταύτην ἐποιήσατο ὁ Πατριάρχης ἐν τέλει τῆς Β' Ἀποκρίσεως αὐτοῦ μετὰ τῆς ἀκολούθου παραινήσεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς θεολόγους τῆς Τυβίγγης: «Καὶ γὰρ ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κυριωτέροις συμφωνοῦντες, οὐ χρὴ ὑμᾶς τινα τῶν ῥητῶν τῆς Γραφῆς ἄλλως ἐξηγεῖσθαι καὶ ἐννοεῖν, ἢ ὡς οἱ φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἰκουμενικοὶ Διδάσκαλοι ἐξηγήσαντο. Οἱ αὐτοὶ μὲν συμφώνως τῇ αὐτοαληθείᾳ Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν ἐξηγήσαντο, ἡμεῖς δέ, ἦτοι ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, ταῦτα κρατοῦμεν καὶ τούτων ἐχόμεθα. Οὐδὲν γὰρ ἄλλο τὸ αἴτιον τῆς ἀσυμφωνίας ἢ τοῦτο καὶ μόνον, ὅπερ ὑμεῖς διορθοῦντες σὺν Θεῷ σύμφωνοι καὶ τὸ ἐν περὶ τὴν πίστιν ἐσόμεθα εἰς δόξαν Θεοῦ. Ἡμεῖς γὰρ καλῶς σκοπήσαντές τινα τῶν ῥητῶν τῆς Γραφῆς, ἅπερ καὶ ἐν τοῖς πρώτοις καὶ ἐν τοῖς δευτέροις ὑμῶν γράμμασι πρὸς ἡμᾶς ἐπέμψατε, ἔγνωμεν προφανῶς ὑμᾶς ταῦτα παρεξηγεῖσθαι, ἴσως ἐπόμενοι νέοις ὑμῶν διδασκάλοις. Διὸ καὶ αὐθις ἀξιοῦμεν ὑμᾶς, οὕτω νοεῖν τὰ ῥητά, ὡς οἱ οἰκουμε-

1. Μ. Ἀθανασίου, Λόγ. κατὰ Ἑλλήνων I,3, PG 25,4.

νικοί Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἐξηγήσαντο, ὧν τὰς ἐξηγήσεις αἱ τε Οἰκου-
μενικαὶ ἑπτὰ Σύνοδοι καὶ αἱ λοιπαὶ Τοπικαὶ ἐπεκύρωσαν. Οὐ γὰρ χρὴ μεταί-
ρειν ὄρια αἰώνια, ἀ ἔθεντο οἱ Πατέρες»¹. Εἶναι λοιπὸν προφανές, ὅτι ὁ Πατρι-
άρχης ἐθεώρει ὡς *conditio sine qua non* τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ὁρθοδοξο-προ-
τεσταντικοῦ διαλόγου τὴν ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν ἀποδοχὴν, σὺν τοῖς ἄλλοις,
καὶ τοῦ πατερικοῦ ἐρμηνευτικοῦ κριτηρίου, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ Βυρττεμβέργειοι
ἀπέρριπτον αὐτό, οὕτως ὥστε ὁ διάλογος δὲν διεξήγετο ἐπὶ κοινῆς βάσεως,
ἅτε τῶν Βυρττεμβεργείων στηριζομένων μόνον ἐπὶ τῆς ἀγίας Γραφῆς, ἣν
ἡρμήνευον ὑποκειμενικῶς κατὰ τὸ δοκοῦν, πρὸς δικαίωσιν τῶν προτεσταντι-
κῶν νεοδιδασκαλιῶν καὶ καινοτομιῶν. Ἐκ τῆς ἄλλης δὲ πλευρᾶς οἱ ἐν Κων-
σταντινουπόλει θεολόγοι ἐσκέπτοντο καὶ διεπραγματεύοντο τὰ διάφορα θεο-
λογικὰ θέματα χρώμενοι τῇ ἀρχαιότερα ὀρθοδόξῳ ἐσωτερικῇ διαλεκτικῇ, ἐνῶ
ἀπ' ἐναντίας οἱ ἐν Τυβίγγῃ θεολόγοι ἔζων ἐν μέσῳ διαφόρου κόσμου ἰδεῶν καὶ
μετεχειρίζοντο τὴν νέαν ξένην τοῖς ἐν Βυζαντίῳ προτεσταντικὴν διαλεκτικὴν.
Ἔλειπεν, ἄρα, ἡ κοινὴ βᾶσις καὶ τὸ κοινὸν κριτήριον καὶ ἡ κοινὴ μέθοδος πρὸς
λύσιν τῶν διαφορῶν καὶ προσέγγισιν τῶν διίσταμένων ἀπόψεων καὶ συμφω-
νίαν, εἰς τοῦτο συντελούσης καὶ τῆς ἐλλείψεως πάσης δυνατότητος προσωπικῆς
ἐπαφῆς καὶ ζώσης συζητήσεως καὶ μελέτης εἰς βάθος τοῦ θέματος «Γραφή-
Παράδοσις» ὑπὸ τῶν ἐξ ἀποστάσεως διαλεγομένων, ἅτε τῶν Τούρκων διακο-
ψάντων πᾶσαν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν χριστιανῶν, διὰ
λόγους εὐνοήτους. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἦτο ἐπόμενον νὰ ἀχθῆ ὁ διάλογος
ἐκεῖνος εἰς ναυάγιον.

Ἐπέτυχεν ὁμοῦς ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας νὰ καταστήσῃ σαφῆ εἰς τοὺς
μεθ' ὧν διελέγετο Λουθηρανούς θεολόγους τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς Ὁρθο-
δοξίας, τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν πεμπτουσίαν αὐτῆς, ὅτι ἐκ τοῦ συναμφοτέρου,
Γραφῆς καὶ Παραδόσεως, «συνάγεται τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον», οὐχὶ δὲ
μόνον καὶ ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ ἀνευ τῆς Παραδόσεως. Τοῦτο δὲ
θὰ ἐπαναλάβῃ ἐμφαντικώτερον καὶ συνοδικῶς βραδύτερον ἢ μεγαλυτέρα καὶ
σπουδαιότερα τοπικὴ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ἔτους 1672, ἐπιβεβαιώ-
σασα: «οὐ γὰρ ἄλλο τί ἐστι τὸ φρόνημα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ
τὸ θεῖον ῥῆμα, πιστευόμενον ὀρθῶς καὶ ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων ἀναπτυσσό-
μενον εὐσεβῶς, καὶ αἱ παρὰ τῶν Ἀποστόλων διὰ λόγου παραδόσεις, ὑπὸ τῶν
Πατέρων φυλαχθεῖσαι ἀχρις ἡμῶν»². Καὶ εἶναι λίαν ἐνθαρρυντικὸν καὶ εὐπρόσ-
δεκτον, ὅτι προσφάτως οἱ ὀρθόδοξοι καὶ οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι-μέλη τῆς
Ὁρθοδοξο-λουθηρανικῆς Ἐπιτροπῆς διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν
κατάρθρωσαν νὰ συνεννοηθῶσι καὶ ἐναρμονίσωσι τὰς ἐκατέρωθεν μονομερεῖς
ἀπόψεις τοῦ ἰστ' αἰῶνος ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, οὕτω δὲ ἐπέτυχον νὰ διατυ-

1. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μνημεῖα, τ. II³, σ. 555.

2. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, τ. II³, σ. 784.

πώσωσιν ὀρθῶς κοινὸν κείμενον συμφωνίας ἐπὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱεραῆς Παραδόσεως ἐν τῇ τετάρτῃ συνδιασκέψει τῆς ὀλομελείας τῆς μεικτῆς ‘Επιτροπῆς τοῦ διεξαγομένου ‘Ορθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου, τῇ πραγματοποιηθεισῇ ἀπὸ 28 Μαΐου μέχρι 2 ‘Ιουνίου 1987 ἐν τῇ ‘Ορθοδόξῳ ‘Ακαδημίᾳ Κρήτης¹.

‘Αλλ’ ὅπως ποτ’ ἂν ᾗ, μικρὸν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ πρώτου αἰῶνος τῆς Λουθηρείου Μεταρρυθμίσεως ἔληξεν ἀνεπιτυχῶς ὁ μεταξὺ τοῦ Πατριάρχου ‘Ιερεμίου Β’ καὶ τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης διεξαχθεὶς δι’ ἀλληλογραφίας ἀξιόλογος θεολογικὸς διάλογος, ὁ δὲ Λουθηρανισμὸς ἀπεχώρησεν ἐκ τοῦ προσκηνίου, παραχωρήσας τὴν θέσιν του εἰς τὸν Καλβινικὸν Προτεσταντισμὸν καὶ εἶτα εἰς τὸν ‘Αγγλικανικὸν τιοιούτον, οἵτινες ἀνέλαβον τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συνεχίσεως τοῦ ‘Ορθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου, ὁ μὲν πρῶτος κατὰ τὸν ιζ’ αἰῶνα, ὁ δὲ δεύτερος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς. ‘Ο Λουθηρανισμὸς κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνας ιζ’, ιη’ καὶ ιθ’ δὲν προέβη εἰς ἀξιόλογόν τινα θετικὴν προσπάθειαν ἐπαφῆς καὶ διαλόγου μετὰ τῆς ‘Ορθοδόξου ‘Εκκλησίας, παρεκτὸς τῆς τῶν δογματικοθεολογικῶν συζητήσεων μετὰ τοῦ διεθπόντος ἐκ Γερμανίας κατὰ τὰ ἔτη 1624-1627 Μητροφάνους Κριτοπούλου, περὶ ὧν γενήσεται λόγος ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ. ‘Αλλὰ κατὰ τὸν παρόντα κ’ αἰῶνα εἰσῆλθε καὶ αὖθις ὁ Λουθηρανισμὸς εἰς τὸν ‘Ορθοδοξο-προτεσταντικὸν διάλογον, συνεχίζων κυρίως τὸν διακοπέντα ὑπὸ τοῦ ‘Ιερεμίου Β’ διάλογον. Πρὸς τοῦτο δὲ καὶ ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἐξεφράσθη ἡ ἐπιθυμία ὑπὲρ τῆς ἐπαναλήψεως καὶ συστηματικοποιήσεως τοῦ ‘Ορθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου ἐν τῇ Α’ Πανορθόδοξῳ Διασκέψει τῆς ‘Ρόδου τὸ 1961², ἐν δὲ τῇ Δ’ Πανορθόδοξῳ Διασκέψει τοῦ Σαμπεζῦ-Γενεύης τὸ 1968 ἀπεφασίσθη ἡ σύστασις εἰδικῆς Διορθοδόξου θεολογικῆς ‘Επιτροπῆς, ἕνα προετοιμάσῃ καὶ ἐν καιρῷ διεξαγάγῃ τὸν διάλογον τοῦτον³.

‘Η Διορθόδοξος αὕτη ‘Επιτροπὴ τοῦ διαλόγου συνῆλθε καὶ ἐπελήφθη τοῦ ἔργου της εἰς τρεῖς διασκέψεις, ἧτοι α) ἐν Sigtuna Σουηδίας κατὰ Νοέμβριον 1978, β) ἐν Amelungsborn ‘Ανοβέρου (Γερμανίας) κατὰ Σεπτέμβριον 1979, καὶ γ) ἐν ‘Ισλανδίᾳ κατὰ Σεπτέμβριον 1980, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίστοιχος Πανλουθηρανικὴ ‘Επιτροπὴ τοῦ διαλόγου τούτου συνῆλθεν ἐν Σαμπεζῦ Γενεύης τὸ 1978 καὶ ἐν τῇ ‘Ορθοδόξῳ ‘Ακαδημίᾳ Κρήτης τὸ 1980⁴.

1. ‘Α’ Ἐπίσκεψις, αὐτόθι, σ. 18-20. ‘Αποσπάσματα τοῦ ἐκδοθέντος βαρυσημάντου τούτου κοινῷ κειμένῳ παραθέτομεν ὀλίγον κατωτέρω, σ. 20-21.

2. Βλ. ‘Ιω. Καρμύρη, Μνημεῖα, τ. II^α, σ. 1083.

3. Τοῦ αὐτοῦ, ‘Η Δ’ Πανορθόδοξος Διάσκεψις, σ. 45, ὡς καὶ ἐν ‘Ἐκκλησίᾳ» 45 (1968) 431. Συνοδικὰ VI, Σαμπεζῦ 1982, σ. 105.

4. Τὰ πλήρη πεπραγμένα τῶν τριῶν τούτων Διασκέψεων τῆς Διορθοδόξου Θεολογικῆς ‘Επιτροπῆς ἐπὶ τοῦ ‘Ορθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου ἐδημοσιεύθησαν πρὸ τινος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου ‘Ελβετίας Δαμασκηνοῦ, Θεολογικοὶ διάλογοι I,

Κατὰ τὴν πρώτην Διάσκεψιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐπιτροπῆς ἐν Sigtuna συνεζητήθησαν αἱ εἰσαγωγικαὶ προϋποθέσεις καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου, ὡς καὶ διάφορα πρακτικὰ ζητήματα αὐτοῦ. Πέραν δὲ τούτων ἤρχισεν ἡ γενικὴ συζήτησις τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῆς Διασκέψεως, τ.ἔ. τῆς Ἐκκλησιολογίας, ἧς καθωρίσθησαν τὰ ἐπόμενα «ζητήματα κατὰ σειράν προτεραιότητος: α) φύσις τῆς Ἐκκλησίας, β) ἱερὰ Παράδοσις, γ) ἱερωσύνη, δ) ἔννοια τῆς ἐνότητος», καὶ γενικῶς «διεπιστώθη κατὰ τὰς συζητήσεις ἡ ὑπαρξίς θεολογικῆς συμφωνίας σημαντικῆς ἐκτάσεως, συνιστώσης ἐν ἐλπιδοφόρον σημεῖον ἐκκινήσεως διὰ τὸν μέλλοντα διάλογον»¹.

Κατὰ τὴν δευτέραν Διάσκεψιν τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς ἐν Amelungsborn «ἐν ἐκ τῶν κυρίων ἔργων αὐτῆς συνίστατο εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ὀρθοδοξο-λουθηρανικῶν ἐπαφῶν τοῦ παρελθόντος, τόσον κατὰ τὴν παλαιότεραν φάσιν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ὅσον καὶ τῶν διμερῶν διαλόγων τῶν παρελθουσῶν δεκαετιῶν... Ἡ Ἐπιτροπὴ κατέληξεν εἰς τὴν γενικὴν συμφωνίαν, ὅτι ὁ διάλογος θὰ πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὡς ἡ συνέχισις τοῦ διακοπέντος κατὰ τὸ παρελθὸν διαλόγου (ιστ' αἰών), ὑπὸ ἐν πνεῦμα ὅμως τὸ ὁποῖον νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς νέας πραγματικότητας καὶ τὴν εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἐπιτευχθεῖσαν πρόοδον, εἰδικώτερον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν τοῦ μυστηρίου τῆς διαιρέσεώς μας. Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ μυστηρίου τούτου θὰ πρέπει νὰ ἐπεξεργασθῶμεν μίαν νέαν ἐκφρασιν τῶν ἀπόψεών μας, ἰδιαιτέρως δὲ τῆς κοινῆς μας ἀπογοητεύσεως ὡς ἐκ τῶν ἐνδεχομένως ἀδίκων ἐκτιμήσεών μας, τοῦτο δὲ κατὰ δυναμικὸν μᾶλλον ἢ στατικὸν τρόπον. Ἐπιπροσθέτως αἱ ἐκφράσεις τοῦ μέλλοντος θὰ πρέπει νὰ εἶναι οὐχὶ ἀφηρημέναι, ἀλλ' ἐντεταγμέναι ἐντὸς τῆς ὅλης, ἀμοιβαίας, λειτουργικῆς μας ζωῆς, ὡς καὶ τοῦ ὅλου πνευματικοῦ ὕφους τῆς ζωῆς μας»².

Κατὰ τὴν τρίτην Διάσκεψιν τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς ἐν Ἰσλανδία «συνεχίσθη καὶ συνεπληρώθη ἡ ἀρξαμένη κατὰ τὰς συναντήσεις τῆς Sigtuna καὶ τοῦ Amelungsborn θεολογικὴ ἐργασία. Εἰδικώτερον τὸ κατὰ τὴν τελευταίαν συνεδρίαν τῆς Ἐπιτροπῆς ἐν Amelungsborn προταθὲν θέμα «συμμετοχῆ εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας: 1. τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας καὶ 2. προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας» ἀνελύθη εὐρύτερον κατὰ τὴν παροῦσαν συνάντησιν... ὑποβληθεισῶν τῶν ἀκολούθων προτάσεων: α) φύσις τῆς Ἐκκλησίας, β) ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ

Θεσσαλονίκη 1986, σ. 329-342. Πρβλ. καὶ «Ἐπίσκεψις», ἀριθ. 200, 217 καὶ 238. Περὶ τῶν ἀνωτέρω συνεδρίων καὶ τῶν ἐπομένων διμερῶν προπαρασκευαστικῶν θεολογικῶν συζητήσεων ὀρθοδόξων καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων (Ἑλλήνων, Ῥώσων, Ῥουμάνων, Φιλανδῶν, Ἀμερικανῶν) ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ βλ. καὶ Fairy von Lilienfeld, ἔνθ' ἀν., σ. 115 ἐξ.

1. Δ α μ α σ κ η ν ο ὺ Ἐ λ β ε τ ί α ς, αὐτόθι, σ. 333, 334.

2. Αὐτόθι, σ. 336 καὶ 338.

Ἐκκλησία, γ) ἐνότης τῆς πίστεως καὶ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας, δ) ἅγια μυστήρια, ε) συνέργεια, στ) ἅγια Γραφή—ἱερὰ Παράδοσις. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα ταῦτα θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον κοινῶν συζητήσεων κατὰ τὸν μέλλοντα νὰ ἀρχίσῃ διάλογον»¹.

Περαιτέρω δεόν νὰ προστεθῇ, ὅτι τῶν ἀνωτέρω ἐπισημῶν προπαρασκευαστικῶν διασκέψεων τῶν δύο Θεολογικῶν Ἐπιτροπῶν προηγήθησαν καὶ τινες ἀνεπίσημοι διμερεῖς θεολογικοὶ διάλογοι μεταξὺ εὐαριθμῶν Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν θεολόγων, οὐχὶ ὅμως ἐπὶ πανορθοδόξου καὶ πανλουθηρανικοῦ ἐπιπέδου. Ἐπρόκειτο κατ’ οὐσίαν περὶ «ἀμοιβαίαν ἐπαφῶν πρὸς δημιουργίαν ἀγαθῶν σχέσεων καὶ προλείανσιν οὕτω τοῦ ἐδάφους» διὰ τὸν ἐπίσημον διάλογον, ὡς εἶχεν ἀποφασίσει ἡ Δ’ Πανορθόδοξος Διάσκεψις. Οὕτω θεολόγοι τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας συνηντήθησαν μετ’ Ὁρθοδόξων θεολόγων τῶν Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ῥωσίας καὶ Ῥουμανίας καὶ συνεζήτησαν διάφορα θεολογικὰ θέματα. Καὶ μεταξὺ μὲν Ἑλλήνων καὶ Γερμανῶν θεολόγων ἐγένοντο ἐπτὰ τοιαῦται συναντήσεις, ἧτοι ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1969, ἐν Arnoldshein Φρανκφούρτης τὸ 1971, ἐν Σαμπεζὺ Γενεύης τὸ 1973, ἐν Friedewald τὸ 1975, ἐν Βόννη τὸ 1978, ἐν Stapelage τὸ 1981 καὶ ἐν Καβάλα τὸ 1984². Μεταξὺ δὲ Ῥώσων καὶ Γερμανῶν θεολόγων ἐγένοντο ἕξ συναντήσεις, ἧτοι ἐν Arnoldshain Γερμανίας τὸ 1959, ἐν Zagorsk Μόσχας τὸ 1963, ἐν Höchst Γερμανίας τὸ 1967, ἐν Leningrad τὸ 1969, ἐν Kirchberg Γερμανίας τὸ 1971, καὶ ἐν Zagorsk τὸ 1973³. Ἐκτὸς δὲ τῶν θεολόγων τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Δυτικῆς Γερμανίας διεξήγαγον ὁμοίας διαλογικὰς συζητήσεις μετὰ Ῥώσων θεολόγων καὶ θεολόγοι τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας⁴. Ὁμοίως καὶ μεταξὺ Ὁρθοδόξων Ῥουμάνων καὶ Εὐαγγελικῶν Γερμανῶν θεολόγων διεξήχθησαν τέσσαρες συζητήσεις κατὰ τὰ

1. Αὐτόθι, σ. 341-342.

2. Παραπομπαι παρ’ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν Ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, σ. 67. «Ἐπίσκεψις» 15 (1984) ἀριθ. 324, σ. 12 ἐξ. Σχετικὴ ἦτο καὶ ἡ ἐπίσκεψις ἀντιπροσωπείας τῆς Παγκοσμίου Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον κατὰ Μάϊον 1974, περιστραφεῖσα περὶ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ Ὁρθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου. Βλ. καὶ Th. Nikolaou, Teilhabe am Mysterium der Kirche. Eine Analyse der Gespräche zwischen Ökumenischem Patriarchat and EKD. Ἐν: «Ökumenische Rundschau» 30 (1981), Heft 4, σ. 425-448. A. Basdekis, Die theologischen Gespräche zwischen der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Orthodoxie. Ἐν: «Ökumenische Rundschau» 27 (1978) 223-253. W. Bient, Der Dialog zwischen dem Ökumenischen Patriarchat und der EKD, αὐτόθι 36 (1987) 33-48.

3. Βλ. τὰ Πρακτικὰ τῶν ἀνωτέρω συναντήσεων ἐν «Ökumenisch Rundschau» 23 (1974) 76-85, 243-246.

4. Βλ. Zagorsk I-III. Die Theol. Gespräche zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und dem Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR. 1974-1976-1978. Berichte-Referate-Dokumente. Berlin 1982.

ἔτη 1970, 1979, 1980 καὶ 1982¹. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον, πλὴν τοῦ θεωρητικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου, οἱ Ὀρθόδοξοι καὶ οἱ Λουθηρανοὶ ἐκαλλιέργησαν στενὰς σχέσεις καὶ συνομιλίας καὶ ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐδάφους, ὡς π.χ. ἐν Σουηδία, Φιλανδία, Ἀνατολικῇ Γερμανία, Ἀμερικῇ καὶ ἄλλαχοῦ².

Συμπληρωθείσης οὕτω τῆς ἀπαιτηθείσης μακρᾶς καὶ ἐργώδους προπαρσκευαστικῆς ἐργασίας συνηνώθησαν αἱ δύο Θεολογικαὶ Ἐπιτροπαὶ εἰς μίαν μεικτὴν Ὀρθοδοξο-λουθηρανικὴν Θεολογικὴν Ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἥτις συνῆλθε κατ' Αὐγούστον τοῦ ἔτους 1981 ἐν Εἰσρο τῆς Φιλανδίας εἰς κοινὴν συνδιάσκεψιν καὶ ἐκήρυξε τὴν ἑναρξιν τοῦ ἐπισήμου πλέον Ὀρθοδοξο-λουθηρανοῦ διαλόγου μὲ γενικὸν θέμα «ἡ μετοχὴ εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας»³. Ἐν ἀρχῇ ἡ μεικτὴ Ἐπιτροπὴ ἐμελέτησε τὰ κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ Ὀρθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου κατὰ τὸν ἰστ' καὶ ιζ' αἰῶνα, ἀποφανθεῖσα ὅτι «τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα προῆλθον ἀπὸ τὰς συναντήσεις αὐτὰς εἶναι σημαντικὰ ἐξ ἐπόψεως ἱστορίας τοῦ δόγματος. Τὰ μέλη τῆς Ὀρθοδόξου Ἐπιτροπῆς θεωροῦν τὰ κείμενα τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς συνέχειαν τῆς ἀποστολικῆς πίστεως καὶ τῆς πίστεως τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Παραμοίως τὰ Λουθηρανικὰ μέλη θεωροῦν ἑαυτὰ ὡς συνεχίζοντα τὴν προσπάθειαν τοῦ Μελάγγθονος καὶ τῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης, ὅπως ἐξηγήσουν εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους τὰς ἀντιλήψεις τῆς Μεταρρυθμίσεως, θεωρουμένας ὑπ' αὐτῶν ὡς συνεχιζούσας τὴν ἀποστολικὴν πίστιν. Ὁ νέος διάλογος δημιουργεῖ τὴν δυνατότητα, ὅπως κατανοηθῇ ἡ ζῶσα εἰς τὰς Ἐκκλησίας μας πίστις καὶ ὅπως γίνῃ ἡ ἀρχὴ μιᾶς ριζικῆς ἐπαναθεωρήσεως τῆς κληρονομηθείσης ταύτης ζώσης πίστεως ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου πλαισίου τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας»⁴. Ἐν συνεχείᾳ ἡ μεικτὴ Ἐπιτροπὴ ἀνεφέρθη εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, διαπιστώσασα ὅτι «τὸ Σύμβολον τοῦτο εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν Ἐκκλησιῶν μας καὶ θεωρεῖται ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀθροεντικὴ ἔκφρασις τῆς ὅλης ἀποστολικῆς πίστεως, ἐκφράζον δι' ὅλους τοὺς χριστιανούς τὴν πεμπτοσύνην τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ὡς τοιοῦτον ἀποτελεῖ σύνοψιν τῆς διδασκαλίας τῶν Ἐκκλησιῶν μας καὶ σταθερὸν κανόνα τῆς πίστεώς μας. Ὡς ἐκ τούτου ἀποτελεῖ ἐπίσης θεμελιῶδες

1. Βλ. καὶ Theologische Gespräche der EKD mit Orthodoxen Kirchen. Ein Bericht der drei Orthodoxie-Ausschüsse der EKD. Dokumentation EPD, Nr. 39a/80, Frankfurt a. M. Sept. 1980.

2. Ἰδιαιτέρως δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι μεταπολεμικῶς ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐδάφους προσήγγισαν ἀλλήλους καὶ συνειργάσθησαν στενῶς οἱ Γερμανοὶ Εὐαγγελικοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι μετανάσται καὶ ἐργάται ἐν τῇ Δυτικῇ Γερμανία, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ πρῶτοι προσέφεραν πολυδιάστατον φιλάδελφον συμπάρασιν.

3. Βλ. Δ α μ α σ κ η ν ο ὕ Ἐ λ β ε τ ί α ς, μν. ξ., σ. 343 ἐξ.

4. Αὐτόθι, σ. 345-346.

στοιχείον δια τὴν θεολογικὴν σκέψιν ἐκάστης τῶν δύο κοινοτήτων μας»¹. Ἐν τέλει, μετὰ πολλὰς διαβουλεύσεις, ἡ μεικτὴ Ἐπιτροπὴ προέβη εἰς τὴν σύστασιν κοινῆς Ὑποεπιτροπῆς, ἧς ἀέργον ἦτο νὰ προετοιμάσῃ μίαν πρώτην δῆλωσιν, ἀναφερομένην εἰς τὴν φύσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ πλαίσίῳ τοῦ δεδομένου γενικοῦ θέματος τοῦ διαλόγου»². Ἡ Ὑποεπιτροπὴ αὕτη συνεδρίασε τὸ ἐπόμενον ἔτος 1982 ἐν Πεντέλῃ Ἀθηνῶν καὶ συνεζήτησε μερίζονά τινα σημεῖα τοῦ γενικοῦ θέματος «συμμετοχὴ εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας». Ταῦτα ἦσαν: «ἡ κατανόησις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς σωτηρίας, τὰ γνωρίσματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τελουμένη σωτηρία τῶν ἀνθρώπων πραγματοποιεῖται ἐντὸς καὶ μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας»³.

Ἀκολούθως, κατὰ Μάϊον 1983 συνῆλθεν ἡ μεικτὴ Ὀρθοδοξο-λουθηρανικὴ Θεολογικὴ Ἐπιτροπὴ εἰς τὴν δευτέραν ἐν ὀλομελείᾳ συνδιάσκεψιν αὐτῆς ἐν Λεμεσῷ τῆς Κύπρου καὶ ἐξηκολούθησε τὴν μελέτην τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ διαλόγου, τ.ἔ. τοῦ τῆς «συμμετοχῆς εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας». Κατὰ τὴν συζήτησιν ταύτην ἀνέκυψεν ἀριθμὸς εἰδικῶν τιμῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπεσημάνθησαν πρὸς βαθυτέραν μελέτην καὶ συζήτησιν εἰς μελλούσας συναντήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς, εἰδικώτερον δὲ εἰς τοὺς τομεῖς τῆς ἐκκλησιολογίας, τῆς θεολογίας τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ χριστιανοῦ εἰς τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας (δι’ ἐλλάμψεως καὶ θεώσεως ἢ διὰ δικαιοσεως)⁴. Ἐν τέλει τῶν ἐργασιῶν τῆς, ἡ μεικτὴ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισεν ὅπως συγκροτήσῃ τὴν τρίτην συνδιάσκεψιν αὐτῆς μετὰ διετίαν πρὸς μελέτην τοῦ θέματος «ἡ θεία Ἀποκάλυψις».

Περαιτέρω κατὰ Μάϊον 1985 ἐπραγματοποιήθη ἐν Allentown τῆς Πενσυλβανίας (Η.Π.Α.) ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν προστασίαν τῆς Παγκοσμίου Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας ἡ τρίτη ἐν ὀλομελείᾳ συνδιάσκεψις τῆς μεικτῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν καὶ συνεζήτησε τὸ μνημονευθὲν θέμα «ἡ θεία Ἀποκάλυψις» ἐπὶ τῇ βάσει εἰσηγήσεων μελῶν τῆς, καταλήξασα εἰς τὴν διατύπωσιν κοινῆς δηλώσεως ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Ἐν αὐτῇ, μεταξὺ ἄλλων, ἐπισημαίνεται: «Αἱ ἅγιοι Γραφαὶ ἀποτελοῦν θεόπνευστον καὶ ἀθθεντικὴν ἔκφρασιν τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς ἀρχαῖς αὐτῆς... Οὕτως ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἡ θεία Ἀποκάλυψις ζῆ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως»⁵. Τὸ θέμα τοῦτο περὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς

1. Αὐτόθι, σ. 346.

2. Αὐτόθι, σ. 347.

3. Αὐτόθι, σ. 349.

4. Αὐτόθι, σ. 349.

5. Αὐτόθι, σ. 354-355. Πρβλ. καὶ Orthodox and Lutherans, ἄρθρον ἐν «The Orthodox Church», τ. 21 (1985) No 7, σ. 1.

Παραδόσεως έπεξεργάσθη όλιγομελής 'Υποεπιτροπή, συνελθοῦσα κατ' Αὔγουστον 1986 έν τῷ Οίκουμενικῷ 'Ινστιτούτῳ τοῦ Bossey καί συντάξασα προπαρασκευαστικόν κείμενον, ὑποβληθέν εἰς τήν τετάρτην συνεδρίαν τῆς 'Ολομελείας τῆς μεικτῆς 'Επιτροπῆς¹.

'Η τετάρτη αὕτη συνεδρία τῆς 'Ολομελείας τῆς μεικτῆς 'Επιτροπῆς τοῦ 'Ορθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου ἐπραγματοποιήθη προσφάτως έν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Ακαδημίᾳ Κρήτης ἀπό 28 Μαΐου μέχρι 2 'Ιουνίου 1987. Θέμα αὐτῆς ἦτο τὸ προμνημονευθέν «Γραφή καί Παράδοσις». Μετ' ἐμβριθεῖς δὲ θεολογικάς συζητήσεις ἐπὶ τοῦ ὑποβληθέντος ὑπὸ τῆς 'Υποεπιτροπῆς σχεδίου ἀποφάσεως συνεφωνήθη καί ἐξεδόθη κοινὸν κείμενον, οὗτινος ἀποσπάσματα τίνα παρατίθενται ἐφεξῆς. «'Εν πρώτοις κατενόηθη, ὅτι ἡ πολεμικὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐναντίον τῶν «ἀνθρωπίνων παραδόσεων» δὲν κατευθύνεται ἐναντίον τῆς ἱεράς Παραδόσεως, ὅπως τὴν ἐνοοῦν καί τὴν σέβονται οἱ 'Ορθόδοξοι. 'Η ἱερὰ Παράδοσις εἶναι ἡ αὐθεντικὴ ἔκφρασις τῆς θείας 'Αποκαλύψεως μέσα εἰς τὴν ζῶσαν ἐμπειρίαν τῆς 'Εκκλησίας. Τὸ «εὐαγγέλιον» τῆς σωτηρίας τοῦ 'Ιησοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον μεταδίδεται εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῆς 'Εκκλησίας διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ 'Αγίου Πνεύματος μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰῶνων, εἶναι ἡ ἱερὰ Παράδοσις. 'Η ἱερὰ Παράδοσις εἶναι ἡ αὐθεντικὴ ἔκφρασις τῆς θείας 'Αποκαλύψεως εἰς τὴν ζῶσαν ἐμπειρίαν τῆς 'Εκκλησίας, τὸ σῶμα τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου. 'Η 'Εκκλησία μὲ τὰ μυστήρια καί τὴν πνευματικὴν τῆς ζωὴν μεταβιβάζει τὸ «εὐαγγέλιον» αὐτὸ τῆς σωτηρίας μας διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ 'Αγίου Πνεύματος... Τὸ «εὐαγγέλιον» αὐτὸ τῆς σωτηρίας ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἱεράς Παραδόσεως, ὅπως τοῦτο διεσώθη, ὠμολογήθη καί μετεβιβάσθη εἰς ἡμᾶς διὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς, τῶν βίων τῶν 'Αγίων ὄλων τῶν ἐποχῶν καί τῆς συνοδικῆς παραδόσεως τῆς 'Εκκλησίας... 'Η ἱερὰ Παράδοσις, ὡς συνεχὴς ἐνέργεια τοῦ 'Αγίου Πνεύματος εἰς τοὺς κόλπους τῆς 'Εκκλησίας, ἐκφράζεται εἰς ὀλόκληρον τὴν ζωὴν τῆς 'Εκκλησίας. Αἱ ἀποφάσεις τῶν Οίκουμενικῶν καί Τοπικῶν Συνόδων, ἡ διδασκαλία τῶν ἁγίων Πατέρων, ὡς καί τὰ λειτουργικὰ κείμενα καί αἱ ἱερὰ ἀκολουθίαι, ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρα σημαντικὰ καί αὐθεντικὰ ἐκφράσεις τῆς πολλαπλῆς αὐτῆς ἐνεργείας τοῦ 'Αγίου Πνεύματος... 'Ο ρόλος τῆς ἁγίας Γραφῆς εἶναι νὰ ὑπηρετῇ τὴν γνησιότητα τῆς ζωῆς ἐμπειρίας τῆς 'Εκκλησίας, διασφαλίζουσα οὕτω τὴν ἱερὰν Παράδοσιν ἀπὸ πᾶσαν ἀπόπειραν παραχαράξεως τῆς ἀληθοῦς πίστεως ('Εβρ. 4,12 ἐξ.), καί ὄχι νὰ ὑποσκάπτῃ τὴν αὐθεντίαν τῆς 'Εκκλησίας, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. "Όσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῆς ἁγίας Γραφῆς καί τῆς Παραδόσεως, ἐπὶ αἰῶνας ἐφαίνετο ὅτι ὑπῆρχε βαθεῖα διαφορὰ μεταξύ τῆς ὀρθοδόξου καί τῆς λουθηρανικῆς διδασκαλίας. Οἱ 'Ορθόδοξοι ἀκούουν μὲ

1. «'Επίσκεψις» 17 (1986) ἀριθ. 362, σ. 10-11, ἀριθ. 372, σ. 5-18 (1987) ἀριθ. 381, σ. 13-20.

ικανοποιήσιν τὴν διαβεβαίωσιν τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων, ὅτι ἡ ἔκφρασις «*sola scriptura*» εἶχε πάντοτε ὡς σκοπὸν νὰ τονίξῃ τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ, τὴν σφύζουσαν δηλαδὴ ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ διὰ Χριστοῦ ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἐπομένως τὴν ἱερὰν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐκφράζεται εἰς τὸ παρὸν κείμενον, ἐναντίον τῶν ἀνθρωπίνων παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι σκοτίζουν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν αὐθεντικὴν διδασκαλίαν. Τὸ νὰ ἐπισύρωμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν σημαίνει ὅτι τὴν στρέφομεν πρὸς τὸ «εὐαγγέλιον» τῆς σωτηρίας, πρὸς τὸν Χριστόν, καὶ ἐπομένως πρὸς τὴν ἱερὰν Παράδοσιν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας»¹.

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ μεικτὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ διαλόγου, ὡς προελέχθη, ἐπέτυχε νὰ ἐναρμονίσῃ τὰς διίσταμένας ὀρθοδοξο-λουθηρανικὰς ἀπόψεις καὶ νὰ παράσχῃ ἱκανοποιητικὴν ὁπωσοῦν ἐρμηνείαν τῆς ἀληθοῦς σχέσεως καὶ συμφωνίας τῶν ἐκατέρωθεν συγκλινουσῶν διδασκαλιῶν περὶ τῶν δύο πηγῶν τῆς κοινῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὡς πρὸς δὲ τὸν ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων τονισμὸν τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως δέον νὰ προστεθῇ, ὅτι αὕτη νοεῖται ὑπ' αὐτῶν οὐχὶ ἐν στατικῇ, ἀλλ' ἐν δυναμικῇ ἐννοίᾳ, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραδοσιακῶν προτύπων διαμόρφωσιν τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς συγχρόνου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ἀνανέωσιν αὐτῆς καὶ δραστηριοποίησιν, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἐν μέσῳ τοῦ διαρκῶς μεταβαλλομένου κόσμου ἡμῶν.

Τοιαύτη ὑπῆρξε, λίαν συνοπτικῶς, ἡ συνέχεια μέχρι σήμερον τοῦ ἐπὶ Ἱερεμίου Β' ἀρξαμένου Ὁρθοδοξο-λουθηρανικοῦ διαλόγου. Ἐλπίζεται ὅτι ἐν τῇ συγχρόνῳ φάσει τοῦ διαλόγου τούτου οἱ Λουθηρανοὶ συνομιληταὶ θὰ ἐπωφεληθῶσι τῆς ἀπὸ τοῦ 1573 κτηθείσης πολυτίμου πείρας καὶ θὰ ἀποφύγῃσι σφάλματά τινα τῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης, ὡς καὶ πάντα τὰ ἀνακύψαντα ἀρνητικὰ στοιχεῖα κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ διαλόγου ἐκείνου. Οὕτω δυνάμεθα νὰ συμμερισθῶμεν τὴν κρίσιν καὶ ἀπόφασιν τῆς πρό τινας συνεδριασάσης ἐν Σαμπεζὺ τρίτης Προσυνοδικῆς Πανορθοδόξου Διασκέψεως, ἥτις «διεπίστωσε μεθ' ἱκανοποιήσεως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ (σύγχρονος Ὁρθοδοξο-λουθηρανικός) διάλογος ἤρξατο ὑπὸ καλοῦς οἰωνοῦς καὶ ὅτι οἱ διεξάγοντες τοῦτον ἐπέλεξαν ὡς πρῶτον θέμα πρὸς ἐξέτασιν τὴν Ἐκκλησιολογίαν, ἥτις ἄπτεται κατὰ βάσιν τῶν σημαντικωτέρων προβλημάτων καὶ τῶν ἐκ τούτων θεολογικῶν διαφορῶν. Ἡ Διάσκεψις ἐλπίζει, ὅτι τόσον κατὰ τὰς διμερεῖς συζητήσεις, ὅσον καὶ κατὰ

1. Αὐτόθι, σ. 18-20. Τέλος ὑποσημειοῦται ἐνταῦθα, ὅτι ἡ πέμπτη συνεδρία τῆς ὀλομελείας τῆς μεικτῆς Ὁρθοδοξο-λουθηρανικῆς Ἐπιτροπῆς διαλόγου ἐπρογραμματίσθη διὰ τὰς 23-28 Μαΐου 1989, μὲ θέμα καὶ αἵθις «Γραφὴ καὶ Παράδοσις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ», μὲ ἐπὶ μέρους θέματα: Θεοπνευστία, κανῶν, βιβλικὴ ἐρμηνεία, αὐθεντία τῆς ἁγίας Γραφῆς (Αὐτόθι, σ. 18).

τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν κοινῶν κειμένων, θὰ δίδηται ἴση ἔμφασις εἰς τε τὸ ἀκαδημαϊκὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοιοῦτον, (οὕτως ὥστε ὁ διάλογος) θὰ καταστῆ, σὺν Θεῷ, καρποφόρος καὶ ἐπωφελής»¹. Ὁμοίως σκόπιμον καὶ ἐπίκαιρον κρίνομεν, ὅπως ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα καὶ τὴν πρόσφατον προειδοποίησιν τῆς Β' Διορθοδόξου Προπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας: «Συναφῶς πρὸς τοὺς δύο τούτους διαλόγους, ἦτοι τοὺς μετὰ τῶν Λουθηρανῶν καὶ τῶν Μετερρυθμισμένων (περὶ ὧν κατωτέρω), ἡ Διορθόδοξος Προπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπὴ ἐπισημαίνει τὰ δύο γενικώτερα εἰς τὸν χῶρον τοῦτον προβλήματα, τὸ τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν γένει καὶ τὸ τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας μετ' ἄλλων Ὁμολογιῶν. Τόσον ὁ εἰς βάρος τῆς Ὁρθοδοξίας ἀσκούμενος προσηλυτισμὸς, ὅσον καὶ αἰὼς ἄνω μορφαὶ μυστηριακῆς κοινωνίας, παρακαλύουσι οὐσιαστικῶς τοὺς ἀναληφθέντας ὑπ' αὐτῶν διαλόγους μετὰ τῆς Ὁρθοδοξίας»². Καθ' ὅσον, κατ' ὀρθόδοξον συνεπῆ κρίσιν, εἶναι ἀπαράδεκτα ἀμφοτέρωτα ταῦτα, ἦτοι καὶ ὁ προσηλυτισμὸς μετὰ τὴν Ἐκκλησιῶν διεξαχουσῶν ἐπισήμως διμερῆ ἢ πολυμερῆ διάλογον πρὸς προώθησιν τῆς χριστιανικῆς ἐνότητος, καὶ ἡ μυστηριακὴ διακοινωνία μετ' Ὁμολογιῶν καὶ αἱρέσεων διίσταμένων ἐν τῇ δογματικῇ πίστει καὶ διδασκαλίᾳ, ἡ ἐν τῇ ὁποίᾳ συμφωνία θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις πάσης *intercommunio*.

1. «Ἐπίσκεψις» 17 (1986) ἀριθ. 369 (15.12.1986), σ. 13. Πρβλ. καὶ Μητροπολίτου Μύρων Χρυσοστόμου Κωνσταντινίδου, Ὁρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἐν «Θεολογία» 47 (1976) 71-84.

2. «Ἐπίσκεψις», ἀριθ. 354 (1986).

IV. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΩΜΕΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΑΓΓΛΙΑΣ, ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΒΕΤΙΑΣ

Ἰδιαίτερος ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ σημαντικὴ προσφορὰ εἰς τὴν παγίω-
σιν καὶ περαιτέρω ἀνέλιξιν τοῦ ἀπὸ τοῦ πρώτου αἰῶνος τῆς Διαμαρτυρήσεως
ἀρξαμένου Ὀρθοδοξο-προτεσταντικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου τοῦ ἐπιφανοῦς
Ἑλληνοσ ὀρθοδόξου θεολόγου τοῦ ἰζ' αἰῶνος (1589-1639) Μητροφάνους Κρι-
τοπούλου, τοῦ μετέπειτα διατελέσαντος καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (1636-
1639). Πράγματι αὐτός συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν διεύρυσιν, ἐμβάθυνσιν
καὶ προώθησιν κυρίως τοῦ πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου διεξαχθέντος δια-
λόγου μεταξὺ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν
Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης (1576-1581), οὗτινος ἀποτελεῖ οἰονεὶ
συνέχειαν. Ὡς γνωστὸν, ὁ Κριτόπουλος, μετὰ τὸ πέρασ τῶν σπουδῶν του ἐν
Ὁξφόρδῃ (1617-1622)¹, ἐπισκεφθεὶς ὡς ἐπίσημος ἀπεσταλμένος τοῦ Οἴκου-
μενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως τὰς τρεῖς προτεσταντικὰς χώρας:
Ἀγγλίαν, Γερμανίαν καὶ Ἑλβετίαν κατὰ τὰ ἔτη 1622-1627, διεξήγαγε θεο-
λογικὸν διάλογον προφορικῶς τε καὶ γραπτῶς, διὰ δογματικῶν συνδιαλέξεων
καὶ συζητήσεων καὶ συγγραφῶν καὶ ἀλληλογραφίας μετ' ὀνομαστῶν διαμαρ-
τυρομένων θεολόγων². Καὶ ναὶ μὲν ὁ ἰδιότυπος αὐτός διάλογος δὲν φέρει ἐπί-

1. Βλ. Ἰω. Κ α ρ μ ῆ ρ η, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλο-
γραφία αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1937, σ. 70 ἐξ.

2. Βιβλιογραφία κατ' ἐκλογὴν: Ἰω. Κ α ρ μ ῆ ρ η, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος*,
αὐτόθι. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Ἡ Ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους
Κριτοπούλου καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1948. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, *Μνημεῖα*,
τ. II², σ. 569 ἐξ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, Ἀθῆναι 1937. Τ ο ὕ
α ὕ τ ο ὕ, *Ἐτερόδοξοι ἐπιδράσεις ἐπὶ τὰς Ὁμολογίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἱεροσολῆμ 1949.
Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, *Μητροφάνους Κριτοπούλου Ὁμολογία πίστεως*, Ἀθῆναι 1953. Κ.
Δ υ ο β ο υ ν ι ὶ τ ο υ, *Μητροφάνης Κριτόπουλος*, Ἀθῆναι 1915. W. G e y e r, *Ein Unions-
versuch zwischen der Griechischen und Evangelischen Kirche in den Jahren 1624-
1627*. Ἐν «*Jahrbuch für die Evangelisch-Lutherische Landeskirche Bayerns*», 20.
Jahrgang 1925-1926, σ. 59-73. J. M a r s c h a l l, *An Eastern Patriarch in England
and Germany*, London 1925. G. H o f m a n n, *Griechische Patriarchen und Rö-
mische Päpste*, III-92. *Metropolitan Kritopoulos*, ἐν «*Orientalia Christiana*», vol.
36-2 (1934) Num. 97. E. S t a e h e l i n, *Die Reise des griechischen Theologen
Metropolitan Kritopoulos durch die Schweiz im Jahre 1627*. Ἐν «*Zeitschrift für
Schweiz. Geschichte*» 22 (1942) 508-528. C. D a v e y, *Metropolitan Kritopoulos*,
Pioneer for Unity, ἐν «*Θεολογία*» 38 (1967) 459-486, ὡς καὶ εἰς ἐπισημειωμένον τόμον ἐκ
σελ. 314, ἐν Λονδίνῳ 1987. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μητροφάνους Κριτο-

σημον ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα, στερούμενος ἐν πολλοῖς τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ διαλόγου, ὡς π.χ. τοῦ προηγουμένου Ὁρθοδοξολουθηρανικοῦ τοιοῦτου ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β', ἀλλ' ὅμως, παρὰ ταῦτα, δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἐνήργει δυνάμει εἰδικῆς ἐντολῆς καὶ ἐξουσιοδότησεως ἢ («ἐκ προστάγματος») τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, καθὼς ἀνεκοίνωσεν ὁ ἴδιος ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν καὶ πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν τῶν δι' ὧν διήλθε μεγάλων πόλεων τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλβετίας, οὕτω δὲ ὁ ὑπ' αὐτοῦ διεξαχθεὶς θεολογικὸς διάλογος ἔφερεν ἡμειπίσημον χαρακτῆρα, ὡς καὶ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα ἀξιόλογον ἀπὸ πάσης ἐπόψεως. Καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ιδιότητος καὶ ἀποστολῆς ταύτης τοῦ Κριτοπούλου ὑπὸ τῶν γερμανικῶν καὶ ἑλβετικῶν πόλεων καὶ θεολογικῶν σχολῶν ὀφείλεται ἡ ἀπόδοσις εἰς αὐτὸν διακεκριμένων τιμῶν καὶ λαμπρᾶς φιλοξενίας, — φαινόμενον ἄλλως ἀνεξήγητον. Περὶ τούτων καὶ γενικῶς περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς οἰκουμενιστικῆς δράσεως τοῦ Κριτοπούλου ἐν τῇ προτεσταντικῇ Δύσει μαρτυροῦσι καὶ ἐπίσημα συστατικὰ γράμματα ἡγεμόνων καὶ γερουσιῶν καὶ κοινοστοριῶν, ἔτι δὲ καὶ πανεπιστημίων καὶ ἀκαδημιῶν καὶ σοφῶν θεολόγων καὶ ἄλλων ἀξιωματοῦχων φίλων του, ὧν βρίθκει ἡ ἀλληλογραφία καὶ ἡ ὑπὸ 300 περίπου ἐπισήμων προσωπικοτήτων κεκοσμημένη «Φιλοθήκη» αὐτοῦ¹. Ἐντεῦθεν περὶ αὐτοῦ ἐγράφη: «Graeciam, ex quo collapsa est, meliorem et doctiorem te nullum ad nos misisse»².

Ὅθεν εὐδὴλον, ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις ὄντως παρέσχεν ἐπίσημον ἐντολὴν καὶ ἐξουσιοδότησιν πρὸς τὸν ἀπεσταλμένον του πρωτοσύγκελλον Κριτόπουλον, ὅπως ἐπιχειρήσῃ ὡς «ἀπόστολός» του τὴν μακρὰν καὶ ἐπίμοχθον ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἀκαδημαϊκὴν περιοδείαν (peregrinationem ecclesiasticam et academicam) εἰς τὰς ἐπισημοτέρας ἐξ

πούλου κατὰ τὴν ἐν Ἀγγλίᾳ διαμονὴν αὐτοῦ, (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθήναι 1970. I. Ἀναστασίου, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὴν Βέρροϊαν, Θεσσαλονίκη 1972. Α. Τηλλυρίδου, Συμβολαὶ καὶ διορθώσεις εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, ἐν «Θεολογία» 45 (1974) 360-404.

1. Βλ. Κ. Δουβουνιώτου, Ἡ Φιλοθήκη τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, εἰς: «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1938, σ. 946-955. Πρβλ. καὶ Μ. Ρενιέρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ φίλοι αὐτοῦ 1617-1623, Ἀθήναι 1893.

2. Ἐπιστολὴ M. Bernegger πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ Καλβινιστάς, παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 140 καὶ 221, ἐπιστολὴ ὑπ' ἀριθμ. 32. Ὁμοίως καὶ ὁ ἐν Βιττεμβέργῃ ἐπιφανὴς καθηγητὴς Ἐρασμος Schmid ἔγραφε τὴν 10.6. 1625, ἐν τῇ Φιλοθήκῃ τοῦ Κριτοπούλου (σ. 154) περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἦτο «omnium, quos ego quidem ex Graecia ad nos profectos vidi et audivi, doctissimus» (βλ. τοῦ αὐτοῦ καὶ Notae et animadversiones in Novum Testamentum cum versione nova, Norimbergae 1658, σ. 900).

ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς πόλεις τῶν προτεσταντικῶν χωρῶν Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν γνώσεών του περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ διὰ τῆς σπουδῆς ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ ζωῇ, τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει καὶ μάλιστα τῇ λατρείᾳ τῶν νεοπαγῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν, εἰδικώτερον δὲ ὅπως μελετήσῃ τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑφισταμένηας ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, ἐμβαθύνων καὶ προάγων τὸν ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ προηγουμένου αἰῶνος Ὀρθοδοξο-προτεσταντικὸν θεολογικὸν διάλογον. Ἐν ἀνωτέρῳ ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὸ γενικώτερον σχέδιον τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως περὶ προσεγγίσεως καὶ κοινωνίας καὶ διεξαγωγῆς ἐπισήμου διαλόγου μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν, καὶ πρὸ πάντων τῶν ἐξ αὐτῶν Μετερρυθμισμένων ἢ Καλβινιστῶν, καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εἶχεν ἤδη ἀρχίσει κινούμενος ὁ ἴδιος δι' ἀνεπιτρέπτων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ἐκδηλώσεων καὶ ἐνεργειῶν. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐφωδίασε τὸν Κριτόπουλον διὰ τῶν οἰκειῶν ἐπισήμων συστατικῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, τῶν ἐμφαινόντων τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἐπίσημον τῆς ἀποστολῆς του, ὡς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἀπεσταλμένου. Ταῦτα παρουσίασε καὶ ὠμίλησε περὶ τῆς ἀποστολῆς του πολλάκις ὁ Κριτόπουλος, ἥτις συνίστατα εἰς τὴν ἐπίσκεψιν καὶ μελέτην τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν καὶ σχολῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

Εἰδικῶς δὲ ὡς πρὸς τὴν διαλογικὴν φιλενωτικὴν δραστηριότητα τοῦ Κριτοπούλου ἐν Ἑλβετίᾳ παρατηροῦμεν ἐν πρώτοις, ὅτι τὴν μετάβασιν του ἐκεῖ καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς προανήγγειλεν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῆς τῆς Ὀλλανδίας Κορνήλιος Haga δι' ἐπιστολῆς του, κυκλοφορηθείσης μεταξὺ τῶν ἰθύνοντων ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν κύκλων τῶν πόλεων Βασιλείας, Βέρνης, Γενεύης καὶ Ζυρίχης, ἐν τῇ ὁποίᾳ μάλιστα παρίστα τὸν Πατριάρχην Κύριλλον Λούκαριν ὡς ὄντα «τῆς μετερρυθμισμένης θρησκείας» (is of the reformed religion)!¹, δηλαδὴ ὡς προτεστάντην! Ὁ πρεσβευτῆς αὐτὰς μετὰ τοῦ, τῇ αἰτήσει του, τοποθετηθέντος ἐκ Γενεύης ὡς ἐφημερίου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ὀλλανδικῆς Πρεσβείας δραστηρίου καλβινιστοῦ θεολόγου Ἀντωνίου Léger² διεδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὰς διεξαχθείσας τότε ἐκκλησιαστικοθεολογικὰς διαπραγματεύσεις μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Γενεύης καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ψευδεπιγράφου «Λουκαρείου»

1. C. D a v e y, Metrophanes Kritopoulos, Pioneer for Unity, London 1987, μν. ἐργ., σ. 254. Πρβλ. καὶ G. H a d j i a n t o n i o u, Protestant Patriarch, London 1961, Σ τ. 'Ράσσιμαν, 'Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ, Ἀθήναι 1979, τ. 2, κεφ. 6: ὁ Καλβινιστῆς Πατριάρχης», σ. 475 ἐξ.

2. S. B a u d - B o v y, Antoin Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople d'après une correspondance inédite 1622-1631. Ἐν: «Revue d' Histoire Suisse», τ. 24 (1949) 193-219. C. D a v e y, αὐτόθι, σ. 254 ἐξ.

Ὁμολογίας, συμπαρασταθέντες ἅμα ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἄγγλου ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Θωμᾶ Roe¹ εἰς τὸν ὑπὸ δεινὸν διωγμὸν διατελοῦντα Πατριάρχην Κύριλλον Λούκαριν ἐκ μέρους τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Τούρκων, ὡς ἐκτεθῆσεται ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Κριτόπουλος ἐπεσεκέφθη καὶ διεξήγαγε διαλογικὰς θεολογικὰς συζητήσεις καὶ «εὐσεβεῖς ὁμιλίας καὶ ἐντεύξεις ἐπωφελεῖς» μετὰ καλβινιστῶν θεολόγων εἰς τὰς σπουδαιότερας Ἑλβετικὰς πόλεις, ἀλλ' ὅμως ὁ κύριος καὶ οὐσιαστικὸς διάλογος διεξήχθη ἐν τῇ πόλει τοῦ Καλβίνου Γενεύῃ, οὗτινος διεσώθησαν καὶ ἑλλειπτῆ μὲν, ἀλλ' ἐπίσημα Πρακτικὰ.

Παραλείποντες, ἄλλα σχετικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κριτοπούλου, περιοριζόμεθα εἰς τὰ περιωθέντα ταῦτα αὐθεντικὰ Πρακτικὰ τῶν ἐν Γενεύῃ διαλογικῶν διαβουλεύσεων μετὰ τοῦ Ἑλλήνος πατριαρχικοῦ ἀπεσταλμένου Κριτοπούλου καὶ τῶν Καλβινιστῶν κληρικῶν καὶ θεολόγων, καὶ πρὸ πάντων τῶν Ἰωάννου Diodati, Βενεδίκτου Turretin, Θεοδώρου Tronchin, τοῦ Sartor καὶ ἄλλων, εἶτα δὲ καὶ τοῦ Κονσισταρίου καὶ τῆς Γερουσίας τῆς Γενεύης, ἐν ἐκτάκτῳ καὶ εἰδικῇ συνεδρίᾳ συνελθόντων πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Ἑλλήνος Θεολόγου, καὶ συζητησάντων μετ' αὐτοῦ τὸ δυνατὸν ὡς καὶ τοὺς ὅρους τῆς ἐνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν². Οὕτω, κατὰ τὰ Πρακτικὰ ταῦτα τοῦ Κονσισταρίου τῆς Γενεύης³, παρουσιάσθη ἐνώπιον αὐτοῦ, εἰς ἑκτακτον συνελθόντος συνεδρίασιν, ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος μετὰ τοῦ συνοδοῦ του καθηγητοῦ Luthard τῇ 6 Ὀκτωβρίου 1627 καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως «pour visiter les Églises et Escholes d' Europe Occidentale, afin que, par longue conversation, hantise avec les gens doctes et lecture de nos livres, ayant reconnu ce qui est de la doctrine preschée et enseignée en nos églises... et qu'il recherchoit et desiroit quelque moyen d' union des Églises Grecques et Orientales avec les Églises d' Europe et Occidentales». Δυστυχῶς ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς ἐπακολουθησάσης συζητήσεως σιγῶσι τὰ Πρακτικὰ ταῦτα, προσ-

1. T. Roe, The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, London 1740.

2. Βλ. E. Legrand, Bibliographie Hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle, Paris 1903, τ. V, σ. 209-208. Πρβλ. καὶ M o h n i k e, Des Griechischen Patriarchen Cyrillus Lucaris zu Konstantinopel Unionsverhandlungen mit der Reformierten Kirche zu Genf. Ἐν «Theologische Studien und Kritiken» 5 (1832) 560-576. Χ ρ υ σ. Παπαδοπούλου, Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐν Γενεύῃ, ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρακ» 6 (1910) 207-212. E. Staehelin, Die Reise des griechischen Theologen Metrophanes Kritopoulos durch die Schweiz im Jahre 1627. Ἐν «Zeitschrift für Schweiz. Geschichte» 22 (1942) 508-528. Ἰ ω. Καρμίρη, μν. ξ., σ. 142-146. C. Davey, μν. ξ. σ. 258-262.

3. E. Legrand, ἀτόθι, τ. 206.

θέτοντα μόνον ὅτι οἱ παριστάμενοι παρεκάλεσαν τὸν Κριτόπουλον νὰ διαβεβαιώσῃ τὸν Πατριάρχη, ὅτι αὐτοὶ «*tiendrons très volontiers les bras à un si saint et si grand oeuvre*», καὶ ὅτι εὐχονται «*que Dieu donnast le moyen de l'exécuter*». Τέλος, τῇ 8 Ὀκτωβρίου ὁ Κριτόπουλος, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν Luthard, Turretin καὶ Sartor, ἐγένετο δεκτὸς καὶ ὑπὸ τῆς Γερουσίας, ἐν ἣ ἐδηλώθη ἐν ἀρχῇ ὁμοίως ὡς ἄνω ἡ ιδιότης καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδίου του, ὅτι δηλονότι ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Λουκάρεως, (γνωστοῦ τοῖς αὐτόθι μετερρυθμισμένοις θεολόγοις ἐκ τῆς συγχρόνου τότε ἐπικοινωνίας μεταξὺ Γενεύης καὶ Κωνσταντινουπόλεως), ὅπως ἐπισκεφθῆ τὰς Προτεσταντικὰς Ἐκκλησίας καὶ τὰς Σχολὰς τῆς Δύσεως, γνωρίσῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν καὶ ποιήσῃται ἑναρξιν ἐνωτικῶν διαλογικῶν συζητήσεων, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀναζητηθῶσι τὰ μέσα καὶ ἐξυρευθῶσιν αἱ βάσεις εἰδους τινὸς ἐνώσεως τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν συνεχείᾳ ἐπηκολούθησαν λίαν ἐνδιαφέρουσαι θεολογικαὶ συζητήσεις ἐπὶ τῶν βάσεων τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, διατυπωθέντων ἑκατέρωθεν ἐν διαλόγῳ τριῶν κυρίως ὄρων: α) ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ δεῖ ἀποφαίνεσθαι περὶ πασῶν τῶν διαφορῶν, β) ἂν ὑπάρχῃ που σκοτεινὸν τι χωρίον, ἐρμηνευτέον διὰ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ γ) ἑκατέρα τῶν Ἐκκλησιῶν ὀφείλει ἀνέχεσθαι τὰς τῆς ἐτέρας θρησκευτικὰς τελετάς, εἰ μὴ περιέχουσι τι ἐναντίον τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας¹. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων ὄρων θὰ πρέπη μᾶλλον νὰ δεχθῆ τις, ὅτι ὁ δεῦτερος προῆλθεν ἐκ τοῦ Κριτοπούλου, προβαλόντος εὐλόγως τὴν ἱεράν Παράδοσιν, ἐνῶ ὁ τρίτος καὶ πρὸ πάντων ὁ πρῶτος προῆλθεν ἐκ τῶν Μετερρυθμισμένων, προβαλόντων τὴν ἁγίαν Γραφήν, συμφώνως πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν. Ὡς γνωστόν, περὶ τὰ δύο ταῦτα θέματα, μεταξὺ καὶ ἄλλων, ἐκινήθη ὡς περὶ ἄξονα ὁ Ὀρθοδοξο-προτεσταντικός διάλογος κατὰ πάσας τὰς φάσεις αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ Κινήσει, καὶ ἄρα ἐπόμενον ἦτο ὅτι διεξήχθη ὁμοιοτρόπως ὁ διάλογος καὶ κατὰ τὴν συνάντησιν ἐκείνην². Ἐν τέλει ἐδηλώθη ὑπὸ τῶν Μετερρυθμισμένων συναμιλητῶν, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὅλου ἐνωτικοῦ ζητήματος τελικὴ ἀπόφασις δεόν νὰ ληφθῆ μετὰ σύμφωνον γνώμην τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν Ἀγγλίας, Γερμανίας, Κάτω Χωρῶν, Ἑλβετίας καὶ ἄλλων, δι' ὃν λόγον παρεδόθησαν εἰς τὸν Κριτόπουλον μόνον ἀντίγραφα τῶν χρησιμοποιουμένων τότε ἐν

1. E. Legrand, αὐτόθι, τ. V, σ. 207-208. Theologische Studien und Kritiken 5 (1832) 561. Α. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὑ λ ο υ, Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Λειψία 1870, σ. 34.

2. Τούτων οὕτως ἐχόντων, δὲν φαίνεται εὐσταθοῦσα ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ, καθ' ἣν τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς βασικοὺς ὄρους εἰσηγήθη ἅπαντας ὁ Κριτόπουλος, παρὰ E. S t a e h e l i n, ἐνθ' ἄν., σ. 520-521, καὶ C. D a v e y, μν. ξ., σ. 260, 307.

Γενεὺη Λειτουργιῶν καὶ Κατηχήσεων¹. Ἄλλὰ καὶ ὁ Κριτόπουλος ὑπῆρξεν ὁμοίως ἐφεκτικός, καθ' ὅσον ἡ ἀποστολὴ του, ὡς ἐνώπιον τοῦ Κονσιστορίου αὐτὸς ἐδήλωσε, δὲν ἦτο νὰ διεξαγάγῃ ἐπισήμους ἐνωτικὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων, ἀλλὰ νὰ μελετήσῃ τὰ δόγματα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν καὶ ζωὴν αὐτῶν, καὶ νὰ διακριβώσῃ τὰς σκέψεις αὐτῶν περὶ ἐνώσεως, ἐρευνῶν τὸ δυνατὸν ταύτης, ὡς καὶ ἐπὶ ποίων βάσεων θὰ ἦτο δυνατὴ αὕτη. Ὡστε ἡ ἀποστολὴ του ἦτο μᾶλλον προπαρασκευαστικὴ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐνώσεως, ἐπρόκειτο, ὡς ἐτονίσθη ἐν τῷ Κονσιστορίῳ, «περὶ τινος ἐνάρξεως» τῶν ἐνωτικῶν διαπραγματεύσεων, καὶ δὴ μετὰ χαρακτῆρος διερευνητικοῦ, προπαρασκευαστικοῦ, ἀνεπισήμου καὶ ὅλως θεωρητικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ, διὰ τῆς παροχῆς ἀμοιβαίως πληροφοριῶν καὶ τῆς θεωρητικῆς ἐν αὐστηρῶς ἐπιστημονικῷ πνεύματι ἐρεύνης τῶν ὑφισταμένων δογματικῶν διαφορῶν μετὰ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν². Εἶναι δὲ αὐτονόητον, ὅτι πρῶτιστα πάντων ἐπεδιώκετο ἡ προσέγγισις, ἡ ἀλληλογνωριμία καὶ ἀλληλοκατανόησις ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης ἐν Χριστῷ μετὰ τοῦ ὀρθοδόξου καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου, ἀναγκαίαν προϋποθέσεων τῆς ἐπανενώσεως τῶν διηρημένων Ἐκκλησιῶν αὐτῶν.

Ἄλλὰ ποῖος τις ἦτο ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ πῶς ἐξεπλήρωσε τὴν ἀνατεθειῶσαν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου τοῦ ἀποστολῆν; Ἀσχοληθέντες εἰς προγενεστέρας συναφεῖς ἐργασίας ἡμῶν λεπτομερέστερον περὶ τούτων, θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν χάραξιν γενικῶν τινῶν μόνον γραμμῶν περὶ αὐτῶν, ἀναφερομένων εἰς τὸ ἡμέτερον εἰδικὸν θέμα. Ἐκ τῶν ὑφισταμένων ἱστορικῶν περὶ τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου στοιχείων συνάγεται, ὅτι οὗτος ἐγεννήθη τὸ ἔτος 1589 ἐν Βερροίᾳ τῆς Μακεδονίας καὶ ὅτι ἐγένετο ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ μοναχὸς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει καὶ εἶτα κληρικὸς τοῦ Πατριαρχείου Ἀλε-

1. Ἀπαντα τὰ πεπραγμένα ἐν Γενεὺη ἐπὶ τῶν φιλενωτικῶν διαβουλεύσεων καὶ διαπραγματεύσεων ἐδημοσιεύθησαν, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ E. L e g r a n d, μν. ἔ., τ. V, σ. 203 ἐξ., ἀλλ' ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν γενομένων θεολογικῶν διαβουλεύσεων εἶναι σφόδρα ἔλλιπῆ καὶ ἀτελῆ, ὡς προεῖρηται.

2. Σημειωτέον ὅτι κατ' ἐξουσιοδότησιν τοῦ Κονσιστορίου ὁ B. Turretin ἔγραψεν εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πατριάρχην Κύριλλον Λούκαριν, ἐκτιθέμενος ἅμα τὰ τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Κριτοπούλου μετὰ τῶν ἰθυόντων θεολόγων Γενεῦης (E. L e g r a n d, μν. ἔ., τ. IV, σ. 375. C. D a v e y, μν. ἔ., σ. 262). Καὶ ὁ Λούκαρις «ἐν τινι πρὸς τὸν ἐν Γενεὺη καθηγητὴν Diodati ἐπιστολῇ του ἔγραψεν: «Ἡ ἐπιστολὴ, ἣν τὸ ἡμέτερον πανεπιστήμιον ἐπεμφέ μοι διὰ τοῦ κυρίου Léger, ἐγένετό μοι μεγάλης χαρᾶς πρόξενος, διότι εἶδον, λόγου γενομένου περὶ τοῦ πατρὸς Μητροφάνους, ὅτι ἠπτόμεθα ὑποθέσεως, ἥτις παρεῖχεν ἡμῖν ἀφορμὴν, ἵνα στενοτέραν σχέσιν συνδέσωμεν ἀλλήλοις». Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων τοῦ πανεπιστημίου Γενεῦης καὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πιστοῦται οὐ μόνον ἡ πραγματικότης τῶν ἐν Γενεὺη ἐνωτικῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Κριτοπούλου, ἀλλὰ καὶ ὅτι οὗτος κατ' ἐντολὴν τοῦ Πατριάρχου διεξήγαγε ταύτας». (Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 145-146).

ξανδρείας. ‘Εκεῖθεν ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ τότε Πατριάρχου ‘Αλεξανδρείας Κυρίλλου Λουκάρεως εἰς ‘Αγγλίαν (1617), ἔνθα, ἀφοῦ συνεπλήρωσε τὰς σπουδὰς του ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς ‘Οξφόρδης (1617-1622)¹, ἐπεχείρησεν εἶτα, ἐντολῇ καὶ ἐξουσιοδοτήσει τοῦ Λουκάρεως, μακροχρόνιον ἐπίσκεψιν τῶν ἐκ τῆς Λουθηρείου Μεταρρυθμίσεως προελθουσῶν τριῶν κυριωτέρων Προτεσταντικῶν ‘Εκκλησιῶν: ‘Αγγλικανικῆς ἐν Βρεταννίᾳ, Λουθηρανικῆς ἐν Γερμανίᾳ καὶ Καλβινικῆς ἐν ‘Ελβετίᾳ (1622-1627), ἵνα γνωρίσῃ καὶ σπουδάσῃ τὴν διδασκαλίαν, τὴν λατρείαν, τὴν διοικητικὴν δομὴν καὶ τὴν ὅλην ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν καὶ διοργανώσιν αὐτῶν. Καὶ πρῶτον ἐπεσεφέθη κατὰ τὰ ἔτη 1622-1624 διάφορα ἐκκλησιαστικὰ καὶ πανεπιστημιακὰ κέντρα τῆς ‘Αγγλίας πρὸς μελέτην τοῦ ‘Αγγλικανισμοῦ καὶ διεξαγωγὴν θεολογικοῦ διαλόγου μεθ’ ἱκανῶν ‘Αγγλων θεολόγων καὶ ἄλλων προσωπικότητων, οὕτω δὲ συνεπλήρωσε τὰς ἐκ τῶν πενταετῶν σπουδῶν του ἐν ‘Οξφόρδῃ ἀποκτηθείσας γνώσεις καὶ ἐμπειρίας του περὶ τοῦ ‘Αγγλικανισμοῦ καὶ τῶν ‘Ελευθέρων ‘Αγγλικῶν ‘Ομολογιῶν καὶ παραφυάδων². Τῇ αἰτήσῃ δὲ τῶν συνομιλητῶν του ἔγραψεν ἐν ἔτει 1623, ἐν Λονδίῳ διατρίβων, 18 (‘Αποκρίσεις) ἐπὶ τεθέντων αὐτῷ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων ὑπὸ τοῦ Thomas Goad ἢ Godus καὶ ἄλλων θεολόγων, ἐρωτησάντων αὐτὸν «περὶ τῆς ‘Ανατολικῆς ‘Εκκλησίας, ὅπως αὕτη καταστάσεως ἔχει, ὅπως τε τοῖς μυστηρίοις χρῆται καὶ τίνα γνώμην ἔχει αὕτη περὶ τῶν ἀποικομένων»³. Τῷ αὐτῷ ἔτει ὁ Κριτόπουλος, προετοιμαζόμενος διὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς ‘Ελλάδα, ἀπηρθύνθη διὰ τριῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν βασιλέα τῆς ‘Αγγλίας ‘Ιάκωβον Α΄⁴, αἰτούμενος τὴν ὑλοποίησιν ὑποσχέσεώς του περὶ μεγάλης δωρεᾶς βιβλίων, τὰ ὅποια ἤθελε μεταφέρει μεθ’ ἑαυτοῦ ἐπιστρέφων εἰς ‘Ελλάδα, διὰ τὰς βιβλιοθήκας τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως καὶ ‘Αλεξανδρείας, («ἐπειδὴ, προστάξει τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου μου, μέλλω εἰς ‘Ελλάδα παλιννοσῆσαι... ‘Επισπεύδουσι γὰρ με τὰ τίμια γράμματα τοῦ ἁγιωτάτου Δεσπότη μου, τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου, πρὸς ὃν ἐγεγράφειν...»). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι διεξήχθη σχετικὴ ἀλληλογραφία μεταξὺ Λουκάρεως καὶ Κριτοπούλου, τοῦ τελευταίου ὀρίσαντος

1. A. Oakley, Metrophanes Critopoulos, a seventeenth century Greek Student in England. ‘Εν: «The Christian East» 1950-1951.

2. Περὶ τούτων βλ. Κ. Σκουτέρη, Πρώτοι ‘Ομολογιαὶ τῶν ‘Ελευθέρων ‘Αγγλικῶν ‘Εκκλησιῶν, ‘Αθήναι 1985. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Τὰ 39 ἄρθρα τῆς ‘Αγγλικῆς ‘Εκκλησίας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ὀρθοδόξου συμβολικῆς παραδόσεως, ‘Αθήναι 1982.

3. ‘Εκ τῶν ‘Αποκρίσεων τούτων ἐδημοσιεύθησαν αἱ μὲν δύο πρῶται ὑπὸ Κ. Δουβουρίωτου, Μητροφάνης Κριτόπουλος, ‘Αθήναι 1915, σ. 50-60, αἱ δὲ ὑπόλοιποι 16 ὑπὸ ‘Ιω. Καρμίρη, ‘Η ‘Ομολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον ‘Αποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία αὐτοῦ, ‘Αθήναι 1948, σ. 26-38.

4. Βλ. Α. Τηλλυρίδου, Συμβολαὶ καὶ διορθώσεις εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, ἐν «Θεολογία» 45 (1974) 400 ἐξ.

τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ «διὰ τοῦ ἐξῆς στόλου, σὺν Θεῷ... Ὁ γὰρ ἐξῆς εἰς Ἑλλάδα κατάπλους ἔσεται μετ' οὐ πολὺν χρόνον, ἐμὲ δὲ χρὴ πάντως δι' ἐκείνου οἰκαδε πλεῖν»¹.

Εἶναι βεβαίως ἄγνωστοι οἱ λόγοι τῆς καθυστερήσεως τῆς ἐπιστροφῆς διὰ θαλάσσης τοῦ Κριτοπούλου εἰς Ἑλλάδα, δι' ἣν εἶχεν ἐπέλθει διαφωνία αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ Ἀρχιεπισκόπου Καντουαρίας G. Abbot², ὅστις ἐπεθύμει, ὅπως ὁ Κριτόπουλος ἐπιστρέψῃ ἄνευ χρονοτριβῆς τινος διὰ θαλάσσης εἰς Κωνσταντινούπολιν εὐθὺς ἅμα τῇ ἀποπερατώσει τῶν σπουδῶν αὐτοῦ ἐν Ὁξφόρδῃ, γενομένη τῇ 6 Σεπτεμβρίου 1622³. Ἀντιθέτως ὁ Κριτόπουλος ἐξεσφάλισε δι' ἀλληλογραφίας τὴν συγκατάθεσιν καὶ ἐξουσιοδότησιν τοῦ Λουκάρεως, ὅπως παρατείνῃ ἐπὶ διετίαν εἰσέτι τὴν παραμονὴν του ἐν Ἀγγλίᾳ (1622-1624) πρὸς μελέτην τοῦ Ἀγγλικανισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων μετερρυθμισμένων ἐκεῖ Ὁμολογιῶν, ἔπειτα δὲ ἐπιστρέψῃ οἰκαδε μέσῳ Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας, πρὸς μελέτην τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ τοῦ Καλβινισμοῦ (1624-1627), συμφώνως πρὸς τὸ ἀρχικὸν συμπεφωνημένον μετὰ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως σχέδιον. Οὕτως ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἀναβολαὶ τοῦ ταξιδίου ἐπιστροφῆς εἰς Ἑλλάδα τοῦ Κριτοπούλου, ὡς καὶ ἀπογοητεύσεις καὶ διαβολαὶ κατ' αὐτοῦ ἐκ μέρους Ἀγγλικανῶν⁴, ἔτι δὲ καὶ διωγμῶν ἐκ μέρους Ῥωμαιοκαθολικῶν μέχρι κινδύνου τῆς ζωῆς του⁵. Ἀλλά, παρὰ ταῦτα, ἐφοδιασθεὶς διὰ θερμοῦ συστατικοῦ γράμματος τοῦ βασιλέως Ἰακώβου Α' τὸ 1623⁶, ἐπεσκέφθη τὰς ἐν Σκωτίᾳ καὶ ἐν ἄλλαις Ἀγγλικαῖς ἐπαρχίαις «Ἐλευθέρας» λεγομένας Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας τῆς Διαμαρτυρήσεως πρὸς ἐγγυτέραν καὶ πληρεστέραν μελέτην αὐτῶν καὶ διεξαγωγὴν διαλόγου, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 1624. Ἐπιστρέψας δὲ τότε εἰς Λονδῖνον, ἤρχισε προετοιμαζόμενος πρὸς ἀναχώρησιν καὶ συγκεντρῶν πολυάριθμα ποικιλωτάτου περιεχομένου βιβλία διὰ τὰς βιβλιοθήκας τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἦτο μέγας βιβλιόφιλος, ὡς ἄλλωστε καὶ ὁ Λούκαρις. Τέλος, περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου ἢ ἀρχὰς Ἰουλίου 1624 ὁ Κριτόπουλος ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀγγλίας διὰ πλοίου καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς Ἀμβουῦργον⁷.

1. Αὐτόθι, σ. 400, 403.

2. P. W e l s b y, George Abbot, the renwanted Archbishop, London 1962.

3. Βλ. Ἰ ω . Κ α ρ μ ῖ ρ η, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 75 ἐξ.

4. Βλ. αὐτόθι, σ. 76 ἐξ.

5. Αὐτόθι, σ. 83 ἐξ.

6. Αὐτόθι, σ. 79.

7. Κατὰ τὸν C. D a v e y (μν. ξ., σ. 145), ὁ Κριτόπουλος, διαρκούσης τῆς ἐν Ἀγγλίᾳ διαμονῆς του, ἠδυνήθη νὰ διαπιστώσῃ, ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι καὶ οἱ Ἀγγλικανοὶ «held much in common, and that friendship and study of each other's churches could draw them closer together. But he remained firmly Orthodox, a child of the apo-

Ἐν Γερμανίᾳ ἐξηκολούθησεν ὁ Κριτόπουλος τὴν οἰκουμενιστικὴν ἀποστολὴν του, «Patriarchae sui iussu», διαμείνας ἐν αὐτῇ ἐπὶ μίαν τριετίαν (1624-1627) πρὸς ἐγγυτέραν μελέτην τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ ἐμβάθυνσιν καὶ διεύρυνσιν καὶ προώθησιν τοῦ ‘Ορθοδοξο-προτεσταντικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου. Τὸ πρῶτον χειμερινὸν ἐξάμηνον τῶν ἐν Γερμανίᾳ σπουδῶν του (1624-1625) ὁ Κριτόπουλος ἀπεφάσισεν ὅπως διανύσῃ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Ἐλμστάδης, αἱ λουθηρανοὶ καθηγηταὶ τοῦ ὁποίου ἐδέχθησαν αὐτὸν μετὰ πάσης τιμῆς καὶ ἀγάπης ἐν Χριστῷ. Κατὰ τὸ ὀκτάμηνον τῆς ἐνταῦθα διαμονῆς του διάστημα ὁ Κριτόπουλος ἤκροατο τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων καὶ συγχρόνως ἐσπούδαζεν ἐν τῇ ζωῇ καὶ τῇ πράξει τὴν Λουθηρανὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρυθμίσιν καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πανεπιστημιουπόλεως καὶ τέλος ἐν τοῖς οἴκοις τῶν καθηγητῶν Καλίξτου καὶ Ὁρνεῦ, παρ’ οἷς κατῴκει καὶ εἰσιτάτο, καὶ ἐν οἷς συνεκεντροῦντο αἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τε τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῇ θεολογίᾳ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μεθ’ ὧν διεξῆγεν εὐρείας καὶ ἐμπεριστατωμένας θεολογικο-ἐκκλησιαστικὰς συζητήσεις. Καρπὸς δὲ τούτων καὶ τοῦ ὅλου διεξαχθέντος ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου ἰδιορρυθμοῦ διαλόγου ὑπῆρξεν ἡ περίφημος Ὁμολογία πίστεως αὐτοῦ, ἣν ἔγραψεν οὗτος τὸ 1625, «πληρῶν αἰτησιν» τῶν Λουθηρανῶν καθηγητῶν τοῦ ὑπὸ Μελαγχθονικοῦ μᾶλλον πνεύματος ἐμπορουμένου πανεπιστημίου τῆς Ἐλμστάδης, καὶ πρὸ πάντων τῶν G. Kalixt, K. Hornejii, H. Konring καὶ ἄλλων. Ὁ πλήρης τίτλος αὐτῆς εἶναι: «Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς», γραφεῖσα κατ’ αἰτησιν τῶν ἀνωτέρω Λουθηρανικῶν θεολόγων, «ἐγγράφως αὐτοῖς παραστῆσαι τὴν τε κατάστασιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπως τὰ περὶ τὴν ἀγίαν καὶ ἀμώμητον τῶν πάλαι χριστιανῶν διδασκαλίαν διάκεινται»¹. Ἀπεσκοπεῖ δὲ διὰ τῆς Ὁμολογίας καὶ τῶν ἄλλων συγγραφῶν του καὶ τῶν θεολογικῶν συζητήσεων ὁ Κριτόπουλος τοῦτο μὲν ὅπως διαδώσῃ καὶ ἐμπεδώσῃ μεταξὺ τῶν ἐν ἀγνοίᾳ τότε, κατὰ τὸ πλεῖστον, διατελούντων Διαμαρτυρομένων τὴν περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας γνῶσιν, ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην αὐτῶν καὶ προπαγανδίσῃ ὑπὲρ αὐτῆς, ἐπιτυχῶν πράγματι τὴν τροποποίησιν πολλῶν ἐπιπολαζουσῶν παρ’ ἐκείνους ἐσφαλμένων δοξασιῶν καὶ προκαταλήψεων εἰς βάρος αὐτῆς, τοῦτο δὲ ὅπως καταδείξῃ τὸ ἐν ἱκανοῖς σημείοις σύμφωνον μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, καὶ δημιουργήσῃ οὕτω τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν καὶ βάσιν πρὸς συνεννόησιν δι’ ἐποικοδομητικοῦ μετ’ αὐτῶν θεολογικοῦ διαλόγου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ὁμολογίας του. Ἄλλ’ ἢ

stolic Church of Beroea, a monk of Mount Athos, a priest of the Patriarchate of Alexandria, the spiritual son of the Patriarch of Constantinople. He did not yet realise that his Father -in- God was steadily diverging from strict Orthodoxy».

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνους Κριτοπούλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Ὁμολογία πίστεως, Ἀθήνα 1953. Τὸ κείμενον τῆς Ὁμολογίας καὶ εἰς τὰ «Μνημεῖα» αὐτοῦ, τ. II², σ. 578-641.

Ὁμολογία αὕτη δὲν ἱκανοποίησεν οὔτε τοὺς ἐν Ἑλμστάδῃ καὶ εἴτα τοὺς ἐν Ἀλτδόρφῃ ἐκζητήσαντας αὐτὴν θεολόγους, οὔτε πολλῶ ἤττον τοὺς ἐν Βιττεμβέργῃ, Τυβίγγῃ, Στουττγάρτῃ, Στρασβούργῃ Βυρττεμβεργίους καὶ ἄλλους θεολόγους¹, διότι δὲν προέβη εἰς παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς πρὸς τὰς προτεσταντικὰς νεοδιδασκαλίας καὶ καινοτομίας. Διὰ τοῦτο προσέκοψεν ἡ δημοσίευσις αὐτῆς ὑπ' αὐτῶν, τὴν ὁποίαν δημοσίευσιν εἶχεν ἀναλάβει ὁ ἡγεμὼν τῆς Βυρττεμβέργης.

Ἄλλαχοῦ², κρίνοντας τὴν Ὁμολογίαν τοῦ Κριτοπούλου ἐγράφομεν, ὅτι αὕτη «εἶναι ἡ πλέον πρωτότυπος καὶ ἀνεξάρτητος καὶ ἐλευθέρᾳ ἑτεροδόξων ἐπιδράσεων (Ὁμολογία τοῦ ἰζ' αἰῶνος), κατακολουθοῦσα τοῖς ἔχνεσι τῆς ἀρχαίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων Θεολογίας, ἐξ ἐπόψεως δὲ ἐπιστημονικῆς κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν συγχρόνων σχεδὸν ὀρθοδόξων Ὁμολογιῶν τοῦ Πέτρου Μογίλα καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, πλεονεκτοῦσα αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει συγχρόνων ὀρθοδόξων συμβολικῶν κειμένων. Ὁμολογητέον ὁμῶς ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ του ἠστόχησεν α) ἐν τῷ ἀριθμητικῷ καθορισμῷ, τῇ διαίρεσει καὶ τῷ συσχετισμῷ τῶν μυστηρίων πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς (κεφ. 5), β) ἐν τῇ ἀναλήψει ἑλλειποῦς τινος προϋπάρχοντος ὀρισμοῦ περὶ Ἑκκλησίας καὶ ἐν τῇ μὴ σαφεῖ διακρίσει τῶν λεγομένων «ἐπτὰ τάξεων τῆς ἱερωσύνης» (κεφ. 7,11), καὶ γ) ἐν τῇ διατυπώσει τῆς περὶ

1. Βλ. τὰς πολυαριθμοὺς γερμανικὰς πόλεις καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς θεολόγους, οὓς ἐπεσκέφθη καὶ διελέχθη ὁ Κριτόπουλος, διαρκοῦντος τοῦ ὀδοπορικοῦ αὐτοῦ διὰ μέσου τῆς Γερμανίας, ἐν Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 86 ἐξ. C. D a v e y, μν. ξ., σ. 147 ἐξ. Ἐπρόκειτο περὶ «μακρὰς καὶ δυσχεροῦς ὀδοπορίας», περὶ «perigratonis academicae et ecclesiasticae» ἵλιαν ἐπικινδύνου λόγῳ τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ τῶν διατρεχόντων τὴν χώραν στρατῶν τοῦ Tilly καὶ τοῦ Wallenstein (βλ. J. V. W e d g w o o d, The Thirty Years war, London 1938 καὶ 1964). Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπιμόχθου καὶ κινδυνώδους ὀδοπορίας τοῦ Κριτοπούλου ἐν τῇ νοτίᾳ Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ καὶ τῇ καθόδῳ αὐτοῦ εἰς Βενετίαν. Εἰς τὸ κινδυνώδες δὲ τῆς ἐπισκέψεως τῆς προτεσταντικῆς δυτικῆς Εὐρώπης ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου ἀναφέρεται καὶ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις ἐν ἐπιστολῇ πρὸς αὐτὸν ἀπὸ 28.1.1626, παρὰ Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 178 ἐξ. Ἀξιοπρόσεκτον ὡσαύτως εἶναι, ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἐπεσκέφθη, ἐπὶ τῇ βάσει ἀσφαλῶς προδιαγεγραμμένου σχεδίου, τὰς πόλεις ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἐθεωροῦντο ὡς αἱ σπουδαιότεραι ἔδραι τῶν τριῶν κυρίων θεολογικῶν σχολῶν σκέψεως τοῦ Λουθηρανισμοῦ κατὰ τὸν ἰζ' αἰῶνα, ἥτοι πρῶτον τὰς τῆς αὐστηρᾶς λουθηρανικῆς «ὀρθοδόξιας» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «Τύπου συμφωνίας» (Koncordienformel), οἷαι εἶναι ἡ Βιττεμβέργῃ, Ἀμβουργον, Τυβίγγῃ, Στουττγάρτῃ καὶ Στρασβούργῳ, δεύτερον τὰς τῆς ὑπὸ συγχρητιστικοῦ καὶ φιλενωτικοῦ πνεύματος ἐμφορουμένας φιλελευθέρως σχολῆς τοῦ Καλιζτου, οἷαι ἡ Ἑλμστάδῃ, Ἀλτδόρφῃ καὶ Νυρεμβέργῃ, καὶ τρίτον τὰς τῆς ἐνδιαμέσου τάσεως, οἷαι ἡ Λειψία, Ἰέννα καὶ ἄλλαι». (Αὐτόθι, σ. 88. Πρβλ. καὶ J. D o r n e r, Geschichte der Protestantischen Theologie, München 1867, σ. 524 ἐξ.).

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἐτεροδοξοὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τὰς Ὁμολογίας τοῦ ἰζ' αἰῶνος. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Νέας Σιδῶν» 1949, σ. 73-75.

τῶν δευτεροκανονικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης διδασκαλίας (κεφ. 7). Ἄλλ' αἱ ἀτυχεῖς αὗται διατυπώσεις τῆς Ὁμολογίας εἶναι εὐεξήγητοι, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αὕτη παριστᾷ τὴν πρώτην σοβαρὰν ἐπιστημονικὴν ἀπόπειραν ὀρθοδόξου θεολόγου πρὸς ἀνάληψιν τῶν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἀνακυψάντων καὶ ἀναπτυχθέντων ἐν τῇ Δύσει νέων θεολογικῶν ζητημάτων καὶ δογμάτων, συμβιβασμὸν αὐτῶν πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἐπεισαγωγὴν εἰς τὸ ὀρθόδοξον δογματικὸν σύστημα τῶν ἐξ αὐτῶν συμβιβαζομένων πρὸς ἐκείνην. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοιαύτη προσπάθεια, ὡς πρώτη καὶ οὐχὶ ὑπὸ εὐμενεῖς συνθήκας ἀναληφθεῖσα, περιέκλειε βεβαίως κινδύνους καὶ ἀναποφεύκτως θὰ παρουσίαζεν ὀριζόμενα ἀτελείαι καὶ ἐλλείψεις, ἐν τοῦτοις ὅμως δὲν πρόκειται ἐν τοῖς ἀνωτέρω σημείοις περὶ οὐσιαστικῆς προτεσταντικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν Κριτόπουλον, ὅστις ἠκολούθει τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν Πατέρων καὶ κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν ἀναβιώσεως καὶ συνεχίσεως αὐτῆς καὶ ἀρμονικοῦ συνδυασμοῦ τοῦ συντηρητικοῦ τῆς ὀρθοδόξου Παραδόσεως πρὸς τὸ φιλελεύθερον τῶν μεγάλων Ἑλλήνων Πατέρων πνεῦμα καὶ ἐπιτυχῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἔκφρασιν τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου φρονήματος. Οὕτως ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου προὐρίσται ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς τις γέφυρα ἐν ταῖς φιλενωτικαῖς προσπάθειαις μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων¹.

Ἐν συνεχείᾳ, καταλιπὼν ὁ Κριτόπουλος κατ' Ἰούνιον 1625 τὴν Ἑλμσταδην, κατηυθύνθη πρὸς τὴν θρυλικὴν μητρόπολιν καὶ Σιών τοῦ Προτεσταντισμοῦ Βιττεμβέργην, ἐκ τῆς ὁποίας πρὸ ἐνὸς περιήπου αἰῶνος εἶχεν ἐκπεμφθῆ ὁ πρῶτος σπινθὴρ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἤδρευεν ἡ αὐστηρὰ «ὀρθόδοξος» Λουθηρανικὴ θεολογικὴ σχολή, διατηροῦσα ἄσβεστον τὴν δάδα τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου. Τὴν ἀκρόπολιν ταύτην τοῦ «ὀρθοδόξου» Λουθηρανισμοῦ ἔκρινεν ὅτι ὤφειλε νὰ γνωρίσῃ ὁ Κριτόπουλος, ἵνα οὕτω σχηματίσῃ πλήρη καὶ πηγαίαν, οὕτως εἶπεῖν, τὴν εἰκόνα τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἰδίᾳ ἐν τῇ αὐστηρᾷ μορφῇ αὐτοῦ. Ἄλλ' οἱ ἐνταῦθα Λουθηρανοὶ θεολόγοι ἐδέ-

1. Καὶ ὁ C. D a v e y, μν. ξ., σ. 186, καταλήγει εἰς τὰς ἐπομένους κρίσεις περὶ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Κριτοπούλου, παρατηρῶν ὅτι αὕτη «is a strong and carefully built bridge between Orthodoxy and the Reformed Churches. Its strength lies chiefly in its biblical and Patristic basis. It sees the Church as the faithful guardian and interpreter of Scripture, and Tradition as the living interpretation of Scripture handed down by the Saints and Fathers of the Church to their successors. It invites its readers to cross the bridge to Orthodoxy, as the Patriarch Jeremias and his colleagues had urged their correspondents earlier. But Kritopoulos gives them clearer reasons for doing so, and attempts to lead them more gently and more persuasively across. He uses their own methods —argument based on the exposition of the Scriptures— he does not simply tell them that they are mistaken and should submit to the teaching of his Church...».

χθησαν αὐτὸν μετὰ πολλῆς ἐπιφυλακτικότητος καὶ ψυχρότητος, ὡς συμφωνοῦντα ἄφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀποκρίσεων τοῦ Ἱερεμίου Β', ἄφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὰς φιλελευθέρους συγκρητιστικὰς ἀρχὰς καὶ τάσεις τῶν θεολόγων τῆς Ἐλμστάδης, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε διεξαγάγει ἐπιτυχή δογματικωσενωτικὸν διάλογον. Ἀκριβῶς τὸ ψυχρὸν καὶ ἀπρόθυμον τῶν φανατικῶν Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Βιττεμβέργης καὶ πρὸ πάντων τὸ ἄτεγκτον καὶ ἀδιάλλακτον αὐτῶν ἐν ταῖς μετὰ τοῦ Ἑλληνος θεολόγου συζητήσεσιν ἔπεισε τὸν Κριτόπουλον ὅπως ἀναθεωρήσῃ τὴν περὶ διαχειμάσεως αὐτόθι ἀπόφασίν του. Διὰ τοῦτο ἐγκατέλιπε τὴν Βιττεμβέργην καὶ μετ' ἐπίσκεψιν διαφόρων ἄλλων ὀνομαστῶν πανεπιστημιούπολεων τῆς κεντρικῆς Γερμανίας¹ ἔφθασεν, ἀρχομένου τοῦ Σεπτεμβρίου 1625, εἰς Νυρεμβέργην, ἐν τῷ ἐν Ἀλτδόρφῃ πανεπιστημίῳ τῆς ὁποίας ἀπεφάσισε νὰ διανύσῃ τὸ δεύτερον ἐξάμηνον τῶν σπουδῶν του (1625-1626), τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ οἱ ἐνταῦθα Λουθηρανοὶ καθηγηταὶ ἀνῆκον εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Καλίξτου. Τέλος, τὸ τρίτον χειμερινὸν ἐξάμηνον τῶν ἐν Γερμανίᾳ σπουδῶν του (1626-1627) ὁ Κριτόπουλος προὔτιμησεν ὅπως διανύσῃ ἐν Τυβίγγῃ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἤδρευεν ἡ ἑτέρα αὐστηρὰ «ὀρθόδοξος» Λουθηρανικὴ θεολογικὴ σχολή, ἡ διεξαγαγοῦσα τὸν μετὰ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β' ἐπιστολιμαῖον Ὀρθοδοξο-λουθηρανικὸν διάλογον.

Ἐν Τυβίγγῃ, λοιπόν, διαμείνας ἐπὶ δεκάμηνον ὁ Κριτόπουλος, συνεδέθη διὰ φιλίας καὶ διελέχθη μετὰ πολλῶν διασῆμων Λουθηρανῶν θεολόγων, — ὧν τινες ἐκ τῶν συμμετασχόντων τοῦ ἐπὶ Ἱερεμίου Β' διαλόγου ἔζων εἰσέτι, ὡς ὁ Λουκάς Osiander, — καὶ συνῆψε μετ' αὐτῶν καὶ ἄλλων νεωτέρων θεολόγων σοβαρὸν θεολογικὸν διάλογον, δυνάμενον νὰ θεωρηθῆ, ὡς προελέχθη, ὡς συνέχεια τοῦ πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου τοιοῦτου. Ὡς βάσιν δὲ τοῦ νέου τούτου διαλόγου ἔθηκεν ὁ Κριτόπουλος τὴν Ὁμολογίαν του, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας ὅμως κατέστη ἀντικείμενον μακρῶν καὶ ἐμπεριστατωμένων συζητήσεων καὶ ἀμφισβητήσεων ἐκ μέρους τῶν Βυρττεμβεργείων θεολόγων, καὶ πρὸ πάντων τοῦ Θεοδώρου Thummii, τοῦ E. Weinmann καὶ τοῦ L. Osiander καί, ὡς ἐλέγχθη, δὲν ἱκανοποίησεν αὐτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους Βυρττεμβεργεῖους θεολόγους. Ἐπικουρικῶς δὲ ἐχρησιμοποιοῖ ὁ Κριτόπουλος κατὰ τὸν διάλογον καὶ τὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου Β', ἃς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ. Ὅμως ὁ διάλογος δὲν κατέληξεν εἰς τὰ προσδοκώμενα θετικὰ ἀποτελέσματα, τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ αἱ ἐπιδιώξεις καὶ οἱ ἀπώτεροι σκοποὶ τῶν δύο διαλεγόμενων μερῶν ἦσαν πάντῃ διάφοροι, καθ' ὅσον οἱ μὲν Βυρττεμβεργεῖοι θεολόγοι καὶ λοιποὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες ἐπέζητουν νὰ πείσωσι τὸν μεθ' οὗ διελέγοντο ὀρθόδοξον θεολόγον περὶ τῆς ἀληθείας τῶν προτεσταντικῶν διδαγμάτων καὶ κερδίσωσιν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς Ὁμολογίας των, ἕνα μετὰ τὴν

1. Βλ. Ἰ ω. Κ α ρ ι έ ρ η, αὐτόθι, σ. 95-96.

ἐπιστροφὴν τοῦ οἴκαδε χρησιμοποίησωσιν αὐτὸν ὡς ὄργανον πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Κριτόπουλος, ἐκθέσας ἀπὸ σκοποῦ ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τοῦ τὰ ὀρθόδοξα δόγματα ἐν τῇ μᾶλλον ἡπία αὐτῶν μορφῇ καὶ ὡς ἐπιδεικτικὰ διαλόγου, ἐπέμενε ἀνεκδοτῶς ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐκάλεε τοὺς προτεστάντας συνομιλητάς του εἰς ἀποδοχὴν αὐτῶν. Κυρίως ὁ Κριτόπουλος ἐπεδίωκεν εὐνοϊκὴν γνωμάτευσιν αὐτῶν περὶ τῆς Ὁμολογίας του, ἀναγκαίαν διὰ τὴν περαιτέρω συνέχισιν τοῦ διαλόγου καὶ διὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος. Πλὴν ὅμως ἡ δημοσίευσίς προσέκρουσε καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν αὐτὴν ἀνυπερέβλητον δυσχέρειαν, εἰς οἴαν καὶ ἐν Ἑλμστάδῃ, εἰς τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ Ὁμολογία οὐδεμίαν ἐποίει παραχώρησιν πρὸς τὸν Προτεσταντισμόν, οὗτινος ἀπ' ἐναντίας ἐφαίνετο οὕσα ἔμμεσος καὶ τεχνικὴ καὶ συγκεκαλυμμένη καταδική, καὶ ἄρα, ἀντὶ ὠφελείας, βλάβης μᾶλλον πρόξενος θ' ἀπέβαινε δι' αὐτόν. Οὕτως ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ἐνῶ οἱ διαμαρτυρόμενοι ἡγεμόνες καὶ θεολόγοι γενναιοδῶρως καὶ μεγαλοψύχως ἐδαπάνησαν μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὴν ἐν Γερμανίᾳ διαμονὴν τοῦ Κριτοπούλου καὶ τὴν ταχίστην ἔκδοσιν ἄλλων, ἡσσονος σημασίας, συγγραφῶν αὐτοῦ, ἐνῶ τὴν λεγομένην «Λουκαρεῖον» Ὁμολογίαν ἔσπευσαν νὰ ἐκτυπώσωσι, μεταφράσωσιν εἰς πλείονας γλώσσας καὶ διαδώσωσι πανταχοῦ μετὰ ταχύτητος καταπλησσοῦσης¹, ἠρνήθησαν νὰ πράξωσι τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ τιμωμένου διακεκριμένου ξένου τῶν, δι' ὃν λόγον μόλις μετὰ 36 ἔτη ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ὁρνέτου ἡ Ὁμολογία, πρὸς ἐπιστημονικοὺς μᾶλλον σκοπούς. Ὡς παράδειγμα ἔστω ἡ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἐξάμηνον τοῦ ἔτους 1625-1526 συγγραφή ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου, κατὰ παράκλησιν τῶν ἐν Νυρεμβέργῃ καὶ Ἀλδόρφῃ φίλων του, τεσσάρων ἐλασσόνων μελετῶν, ἃς οὗτοι «ἐκ τοῦ παραχρήμα», ἀνευ χρονοτριβῆς τινος, μετέφρασαν καὶ ἐδημοσίευσαν, μεθ' ἱκανῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ἐπεὶ δὲν ἀνεφέροντο εἰς δογματικὰς καὶ ἄλλας σοβαρὰς διαφορὰς μετὰ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Αἱ μελέται αὗται² εἶναι: α) «Λόγος πανηγυρικός ἅμα καὶ δογματικός εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου». β) «Περὶ τῆς προφορᾶς τοῦ γράμματος Δ καὶ Θ ὡς οὐ ντέλτα καὶ τῆτα, ἀλλὰ δέλτα καὶ θῆτα χρῆ ταῦτα προφέρεσθαι». γ) «Ἀπόκρισις πρὸς τὴν ζήτησιν τοῦ περιφανεστάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου ἀνδρός, τοῦ δεῖνα, περὶ τοῦ ἀποστολικοῦ ῥητοῦ Γαλατ. ε': «πνεύματι περιπατεῖτε καὶ ἐπιθυμίαν σαρκὸς οὐ μὴ τελέσητε». δ) «Περὶ τινῶν λειτουργικῶν λέξεων», ἐρμηνευομένων τῶν ὄρων εἰρμός, τροπάριον, κοντάκιον, ὑπακοή, ἐξαποστειλάριον, φωταγωγικὸν καὶ κανών.

1. Βλ. Ἰω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρεῖου» Ὁμολογίας, Ἀθήναι 1985, σ. 5 ἐξ.

2. Πλειὼ περὶ τούτων βλ. ἐν Ἰω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 61 ἐξ., 97 ἐξ.

Ἐπὶ τούτοις φαίνεται ὅτι ἤλπιζεν ὁ Κριτόπουλος, ὅτι διὰ τοῦ ἀπαθοῦς καὶ ἀπροκαταλήπτου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν καὶ τῆς ἡρέμου ὁμολογιακῆς ἀντιπαραθέσεως θὰ ἐπετυγχάνετο πληρεστέρα συγκριτικὴ μελέτη καὶ διερεύνησις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων ἐκατέρωθεν παραδόσεων, τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἀμοιβαίαν κατανόησιν καὶ προσέγγισιν τῶν διισταμένων ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων καὶ εἰς σημαντικὴν γεφύρωσιν τοῦ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν οἰκείων Ἐκκλησιῶν χάσματος. Ἐπίσης, ἀξιοπρόσεκτον εἶναι καὶ ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἠρνήθη ἐπιμόνως νὰ ἀλλοιώσῃ διὰ φιλολουθηρῶν τροποποιήσεων τὸ ἀρχικῶς ἐν Ἐλμστάδῃ συνταχθέν κείμενον τῆς Ὁμολογίας του, παρὰ τὰς πρὸς τοῦτο προσπάθειάς καὶ πιέσεις τῶν ἐν Τυβίγγῃ καὶ ἀλλαχοῦ φιλοξενούντων αὐτὸν καὶ συνδιαλεγομένων μετ' αὐτοῦ Λουθηρανῶν θεολόγων¹. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς πιστότητος καὶ ἀφοσιώσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τοῦ ἀσυμβιβάστου πρὸς αὐτὴν πολλῶν νεοδιδασκαλιῶν καὶ καινοτομιῶν τῆς προτεσταντικῆς ἐκκλησιαστικῆς Μεταρρυθμίσεως, ἔτι δὲ καὶ τοῦ ἀβασίμου τῆς κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευθείσης κατηγορίας ἐπὶ προτεσταντισμῶ.

Ἐκ Γερμανίας ὁ Κριτόπουλος διετάχθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, ὅπως ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν καλβινικὴν Ἑλβετίαν καὶ συνεχίσῃ ἐκεῖ τὸν διεξαγόμενον ὑπ' αὐτοῦ θεολογικὸν διάλογον μετὰ τῶν Μετερρυθμισμένων ἢ Καλβινιστῶν, τὸν ὁποῖον διάλογον προηγουμένως εἶχεν ἀρχίσει καὶ διεξήγεν, ἰδίως ἐπιστολικῶς, μετὰ καλβινιστῶν θεολόγων καὶ αὐτὸς ὁ Λούκαρις. Ἐν τῷ πλαισίῳ δὲ τοῦ διαλόγου τούτου οἱ ἐν Γενεύῃ καλβινισταὶ θεολόγοι συνέγραψαν καὶ ἐκυκλοφόρησαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου τὴν ψευδεπίγραφον καὶ κακέμφοτον «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν². Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ὁ Κριτόπουλος τῇ 27ῃ Αὐγούστου 1627 ἀφίκετο εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἑλβετίας Βασιλείαν, ἐπισκεφθεὶς ἐν συνεχείᾳ καὶ τὰς ἄλλας σπουδαιοτέρας Ἑλβετικὰς πόλεις: Βέρνην, Γενεύην, Ζυρίχην, Schaffhausen, St. Gallen καὶ Chur, ἐν ταῖς ὁποῖαις τοῦτο μὲν ἐμελέτησε τὴν διδασκαλίαν, τὴν λατρείαν, τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν καθόλου ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν τῶν Μετερρυθμισμένων, ὡς καὶ τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Λουθηρανῶν διαφοράς, τοῦτο δὲ διεξήγαγεν ἀξιόλογον μετ' αὐτῶν θεολογικὸν διάλογον, διερευνήσας τὸ δυνατόν

1. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἐνίοτε ὁ Κριτόπουλος, προκειμένου νὰ διευκολύνῃ τὸν διάλογον ἢ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἔκδοσιν τύποις τῆς Ὁμολογίας του, ἐξηναγκάζετο νὰ φαίνεται ὑποχωρητικὸς καὶ συνδιαλλακτικὸς, γράφων π.χ. κατὰ Μάϊον 1627 πρὸς τὸν θεολόγον τοῦ ἡγεμόνος E. Weinmann καὶ παρέχων τὴν ἀνεκπλήρωτον ὑπόσχεσιν: «εἰ ὑμῖν ἕλλο τι βέλτιον δοκεῖ, δηλώσαίς καὶ ποιήσω τὸ κρεῖττον... κἀγὼ τοῦτο διορθώσω». (Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 127).

2. Περὶ αὐτῆς βλ. τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν εἰδικὴν μελέτην ἡμῶν «Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας».

ἢ μὴ τῆς προσεγγίσεως καὶ συμφωνίας καὶ μελλούσης τινὸς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος αὐτῶν μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἀνωτέρω Ἑλβετικάς πόλεις ἐτηρήθη ἡ αὐτὴ περίπου διαδικασία τῆς τιμητικῆς ὑποδοχῆς καὶ φιλοξενίας ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπισήμου πατριαρχικοῦ ἀπεσταλμένου, ὡς καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διεξαχθεισῶν θεολογικῶν συζητήσεων καὶ ἐνωτικῶν διαβουλεύσεων μετὰ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων τοπικῶν μετερρυθμισμένων θεολόγων ἐκάστης πόλεως, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὴν μητρόπολιν τοῦ Καλβινισμοῦ Γενεύην, τὴν πρωτοστατήσασαν εἰς τὸν Ὀρθοδοξο-προτεσταντικὸν θεολογικὸν διάλογον κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα καὶ μεταβαλοῦσαν αὐτὸν εἰς Ὀρθοδοξο-καλβινικὸν διάλογον. Τοῦ διαλόγου τούτου ἔλλειπῆ πρακτικὰ ἀνεδημοσιεύσαμεν ἀνωτέρω, ὥστε θεωροῦμεν περιττὸν νὰ ἐπανεέλθωμεν ἐπ' αὐτῶν. Ἐπισημαίνομεν μόνον, ὅτι ἐκ τῆς μετὰ προσοχῆς ἐξετάσεως αὐτῶν συνάγεται, ὅτι ὁ Κριτόπουλος περιωρίσθη κινηθεὶς ἐν τοῖς πλαισίοις τοῦ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως προδιαγεγραμμένου Ὀρθοδοξο-καλβινικοῦ διαλόγου, οὐτινος ἠγγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ Λουκάρις, τοῦ Κριτοπούλου ἐπομένως μὴ δυνηθέντος νὰ χωρήσῃ ἔξω καὶ πέραν τῶν προκαθωρισμένων ὁρίων. Ἀπὸ δὲ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς οἱ Καλβινισταὶ θεολόγοι δὲν ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ παρατείνωσιν εἰς μῆκος καὶ εἰς βάθος τὸν θεολογικὸν μετὰ τοῦ Κριτοπούλου διάλογον, ἐφ' ὅσον διεξῆγον, ἱκανοποιητικῶς δι' αὐτούς, τοιοῦτον μετὰ τοῦ προϊσταμένου του Πατριάρχου Λουκάρεως, ὅστις εἶχεν ἀρχίσει πολὺ ἐνωρίτερον, καὶ φαίνεται θὰ εἶχε φθάσει εἰς ἀρκούντως προκεχωρημένον σημεῖον, ἴσως τῆς συντάξεως τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἐν Γενεύῃ καὶ τῆς προπαρασκευῆς τοῦ ἐδάφους ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τῶν πρεσβευτῶν τῆς Ἀγγλίας Θωμᾶ Ροε καὶ τῆς Ὀλλανδίας Κορνηλίου Haga, ἐν ὧν καὶ τῆς ἀποστολῆς ἐκεῖσε τοῦ εἰδικοῦ προπαγανδιστοῦ Ἀντωνίου Λέγκερ, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου αὐτῶν περὶ ἐμπροτεσταντισμοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Ὡς δὲ παρατηρήσαμεν καὶ ἀλλαχοῦ¹, ἀπὸ τῆς προτεσταντικῆς πλευρᾶς δὲν ἐτηρήθη ὁ ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν διεξαχθεὶς διάλογος μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν ἐν τοῖς προηγουμένοις, ἐποθετήσαν αὐτὸν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων ἐν ἀρχῇ, εἶτα δὲ καὶ οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Τυβίγγης, ὡς καὶ οἱ μετὰ τοῦ Κριτοπούλου ὡς ἄνω διαλεχθέντες ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα τρία ἔτη Λουθηρανοὶ θεολόγοι, ἀλλ' ὑπεβιβάσθη οὗτος εἰς ἀπαραδέκτον προσηλυτισμὸν δι' ἀνεπιτρέπτου μεθόδου καὶ ψευδεπιγράφου καὶ νόθου κατὰ τε τὸν συγγραφέα καὶ τὸ περιεχόμενον Ὁμολογίας, καὶ γενικῶς διὰ χρήσεως ἡκιστα εὐαγγελικῶν μέσων καὶ ἀντιδεοντολογικῆς συμπεριφορᾶς ἐναντι τῶν πασχόντων καὶ κατὰ μεγάλων κινδύνων ἀγωνιζομένων ἀδελφῶν αὐτῶν Ὀρθοδόξων, δι' ἣν ἀναμφιβόλως ὁ Προτεσταντι-

1. Ἰω. Καρμύρη, αὐτόθι, σ. 27.

σμός δὲν δύναται κατ' οὐδένα λόγον νὰ εἶναι ὑπερήφανος». Τὸ δὲ χειρότερον εἶναι, ὅτι ὁ προτεσταντικὸς μισσιοναρισμὸς καὶ προσηλυτισμὸς ἐν μέσῳ τῶν Ὁρθοδόξων, ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κυρίως διὰ τοῦ Léger καὶ τῶν πρακτόρων του, ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα, κορυφωθείς κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα διὰ τῆς ἐπιδρομῆς εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν πολυαριθμῶν διαμαρτυρομένων μισσιοναρίων ἱεραποστόλων καὶ προπαγανδιστῶν προσηλυτιστῶν, (ὡς κατωτέρω ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ ὀψόμεθα), συνεχίζεται δὲ καὶ μέχρι σήμερον ποικιλοτρόπως, ὡς συνεχῆς αἰμάσσουσα πληγὴ, δηλητηριάζουσα τὰς διεκκλησιαστικὰς σχέσεις καὶ παρακωλύουσα τὴν πρόβodon τοῦ διεξαγομένου ἐπισήμως ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκατέρωθεν Ὁρθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου. Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν, ὅτι εἰδικῶς ὁ Ὁρθοδοξο-καλβινικὸς διάλογος ἢ μᾶλλον ἢ ἐκκλησιαστικοπολιτικὴ «συμμαχία» τοῦ Λουκάρεως μετὰ τῶν Μετερρυθμισμένων, ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀντιπαράθεσιν καὶ σύγκρουσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Καλβινισμοῦ, ἐπεκταθεῖσαν καθ' ὅλον σχεδὸν τὸν 19^{ον} αἰῶνα καὶ ἀνακόψασαν τὴν πρόβodon τοῦ εὐρυτέρου Ὁρθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου, ὅστις ὅμως ἔδει νὰ εἶχε τοποθετηθῆ ἐπὶ ἐτέρας ἀμφοτερομεροῦς καὶ ἐντίμου βάσεως ἐνὸς γνησίου καὶ εἰλικρινοῦς θεολογικοῦ διαλόγου τῆς ἀληθείας ἐν ἀγάπῃ χριστιανικῇ.

Ὁλοκληρώσας τὴν ἀποστολὴν του ἐν τῇ Ἑλβετίᾳ ὁ Κριτόπουλος, ἀνεχώρησεν ἐξ αὐτῆς περὶ τὸ τέλος Ὀκτωβρίου καὶ κατῆλθεν εἰς τὴν Βενετίαν, εἰς τὴν ὁποίαν πιθανώτατα ἔφθασε τὴν 1 Δεκεμβρίου 1627. Ἐνταῦθα ἡσχολήθη πρὸ πάντων περὶ τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐν Λονδίῳ, Νυρεμβέργῃ, Στουτγάρτῃ, Αὐγούστη, Στρασβούργῳ καὶ Ζυρίχῃ καταλειφθέντων πολυαριθμῶν βιβλίων του, αἱ συλλογαὶ τῶν ὁποίων ἔφθασαν εἰς Βενετίαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους 1628, ἢ τὸ ἀργότερον μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1629. Ἄλλ' ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψῃ οὗτος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐξασφάλισας ἐν τῷ μεταξύ θέσιν διδασκάλου παρὰ τῇ ἑλληνικῇ σχολῇ Βενετίας¹, παρέτεινε τὴν ἐν αὐτῇ παραμονὴν του μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 1630 ἀδικαιολογητῶς. Ποῦ ἄρα γε ὠφείλετο ἢ καθυστέρησις αὕτη; Πιθανωτέρα ἐξήγησις ταύτης εἶναι ἡ ἐπιδιώξις τοῦ Κριτοπούλου, ὅπως εὐρίσκηται μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν ἐγερεθέντα ἐκεῖ, συνεπιὰ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1629 ἐκδόσεως καὶ κυκλοφορίας τῆς καλβινικῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, δεινὸν σάλον καὶ ἀποφύγη πᾶσαν καὶ κατ' αὐτοῦ, ὡς προστατευομένου τοῦ Πατριάρχου καὶ παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις σπουδάζαντος, ὑπόνοιαν ἐπὶ προτεσταντισμῷ, λόγον διὰ τὸν ὅποιον ἠναγκάσθη πιθανῶς νὰ διακόψῃ τελείως καὶ τὴν μετὰ τῶν ἐν Γερμανίᾳ διαμαρτυρομένων φίλων του ἀλληλογραφίαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς ταύτης,

1. Ἀπόφασις τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1628 τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτήτος Βενετίας, Ἀρχεῖον REG. 190, φ. 85 R-V. Πλείω ἐν C. D a v e y, μν. ἔ. σ. 278-279.

ἐποχῆς τῶν ψιθύρων καὶ διαβολῶν καὶ συκοφαντιῶν τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἐναντίου του, ἰδίως διὰ τὴν περὶ μυστηρίων καὶ δευτεροκανονικῶν βιβλίων καὶ ἄλλων διδασκαλίαν του ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ, ἣτις οὕτω διεβλήθη ὡς δῆθεν τελοῦσα ὑπὸ προτεσταντικῆν ἐπίδρασιν¹. Ἀσφαλῶς δὲ ἀπὸ τῆς Βενετίας ἠδύνατο ὁ Κριτόπουλος νὰ παρακολουθῇ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν, καὶ μάλιστα τὸν ἀπηνῆ διωγμὸν τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου ἐκ μέρους τοῦ Βατικανοῦ διὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱησουϊτῶν καὶ ἄλλων εἰδικῶν πρακτόρων του, ὡς καὶ τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν πρεσβευτῶν, καὶ διὰ δαπάνης με-

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 149 ἐξ., 156 ἐξ., 162 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον Ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, σ. 69 ἐξ., 90 ἐξ. Δίκαιον εἶναι νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἐπὶ προτεσταντισμῷ κατηγορία κατὰ τοῦ Κριτοπούλου (πρβλ. E u d. d e H u r m u z a k i, Fragmente zur Geschichte der Rumänen, Bucuresti 1884, III, σ. 108 ἐξ.), ἐμπνευσθεῖσα ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐχθρῶν τοῦ Ἱησουϊτῶν καὶ ἔκτοτε ἐπαναλαμβανομένη ὑπὸ ῥωμαιοκαθολικῶν συγγραφέων, δὲν εὐδοοῦται οὔτε ἐκ τῆς ἐν Ἑσπερίᾳ καὶ Ἑλλάδι δράσεως τοῦ Κριτοπούλου, οὔτε ἐκ τῶν εἰρημένων ἀνωτέρω δύο σημείων τῆς Ὁμολογίας του, ἐν οἷς ἀνεπιτυχῶς ἴσως ἐξεφράσθη, ἀλλὰ πάντοτε στηριζόμενος ἐπὶ ἀρχαιότερων πατερικῶν διδασκαλιῶν. Διὰ τοῦτο οὐ μόνον διαμαρτυρούμενοι, ἀλλὰ καὶ ῥωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, ὡς π.χ. ὁ C. H e f e l e, ἀπεφάνθησαν, ὅτι ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου, «obgleich den Professoren zu Helbstädt dedicirt, dennoch das unverfälschte Griechische Dogma enthält» (C. H e f e l e, Versuche zur Protestantisierung der griechischen Kirche, ἐν ταῖς ἑαυτοῦ Beiträge zur Kirchengeschichte, Archaeologie, und Liturgik, τ. I, Tübingen 1864, σ. 467). Ἐκ δὲ τῶν Ὁρθοδόξων ὁ ἡμέτερος Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὡ τ η ς (μν. ξ., σ. 37-38) ὀρθῶς καὶ δικαίως κρίνει, ὅτι «ὁ Κριτόπουλος οὐδαμῶς τῆς ἑαυτοῦ Ὁμολογίας χάριν τῆς πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους ἀγάπης καὶ φιλίας διαστρέφει ἢ ἀλλοιοῖ τὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια καὶ γνωρίζει καὶ ὀρθῶς ἐκθέτει. Ἡ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους φιλία καὶ ἀγάπη καὶ ὁ πόθος καὶ ἡ ἐπιθυμία ἡ διακαὴς τῆς ἐνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν τῶν Διαμαρτυρομένων, τὴν ὅποιαν ἔνωσιν ἐθεώρει ὁ Κριτόπουλος ὡς τὸ μόνον μέσον πρὸς τελεσφόρον καταπολέμησιν καὶ κατάνηξιν τῶν ἐκ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κινδύνων, συνείργησαν ὁμολογουμένως, ὥστε ἡ Ὁμολογία αὐτοῦ νὰ λάβῃ ἐξωτερικὴν τινα χροιάν καὶ ἐκφανσιν μὴ πολεμικὴν καὶ δυσμενῆ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, δὲν κατῴρθωσαν ὅμως νὰ συνεργήσωσιν, ὥστε νὰ μεταβάλῃ ἢ ἀλλοιώσῃ ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκεῖνος, ὅστις ὡς ρητὸν καὶ ὑπογραμμὸν τοῦ βίου του εἶχε «μηδὲν κατὰ τῆς συνειδήσεως». Ἡμεῖς δὲ ἐγράψαμεν ἀλλαχοῦ, ὅτι αἱ περὶ μυστηρίων καὶ δευτεροκανονικῶν ἀπόψεις τοῦ Κριτοπούλου κυκλοῦνται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, καὶ δὴ παρ' ἄλλοις καὶ ἰδίᾳ παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ ἡ πρώτῳ, ὡς καὶ παρ' αὐτῷ τε καὶ παρὰ τῷ Μ. Ἀθανασίῳ καὶ τῷ Ἱερωνύμῳ ἡ δευτέρα, οὓς κατ' ἐξοχὴν φαίνεται ἀκολουθήσας ὁ Κριτόπουλος, ἡ δὲ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐξ ἄλλου δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπισημῶς ἀποφανθῆ ἐπὶ ζητημάτων τεθέντων κυρίως διὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως, οὔτε ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία εἶχεν ἐρευνῆσει τότε βαθύτερον καὶ καθορίσει ἐπακριβῶς πάντα τὰ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ διακρίσεως τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ» καὶ διαχαράζει τὰ ὀρθόδοξα πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ ἔδει νὰ κινήθῃ ὁ Κριτόπουλος (Βλ. Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 170). Προστεθῆται ἐν τέλει, ὅτι εἰδικώτερον προκειμένου περὶ τῶν δευτεροκανονικῶν βιβλίων ἐδικαιώθη ἐπ' ἐσχάτων ὁ Κριτόπουλος καὶ ἐκ τῆς σχετικῆς μονογραφίας τοῦ Π. Μ π ο ὄ μ η, Οἱ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Ἀθῆναι 1986.

γάλων χρηματικῶν ποσῶν πρὸς ἐξαγορὰν τῶν Τούρκων, τῶν καταβιβαζόντων καὶ ἀναβιβαζόντων εἰς τὸν θρόνον τὸν Πατριάρχην. Καὶ ἡ παρακολούθησις αὕτη ἦτο δυνατὴ λόγῳ τῆς πυκνῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Βενετίας καὶ Κωνσταντινουπόλεως οὐ μόνον ἐκκλησιαστικῶς (ἅτε τῶν ἐν Βενετίᾳ Ὁρθοδόξων ὑπαγομένων εἰς τὸ κλιῖμα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως), ἀλλὰ καὶ πολιτιστικῶς καὶ πολιτικῶς καὶ οἰκονομικῶς κ.λπ. Πρὸς τούτοις δὲ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι μεταξὺ Κυρίλλου Λουκάρεως καὶ Μητροφάνους Κριτοπούλου ἤρχισεν ἡδὴ ἐμφιλοχωροῦσα διαφωνία καὶ ψυχρότης τις λόγῳ τῆς ἀναποφασίστου καὶ ἐπαμφοτερίζουσας στάσεως τοῦ πρώτου ἔναντι τοῦ καλβινικοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἐνῶ ὁ Κριτόπουλος, καίπερ ὑπὸ δυσμενεστέρας ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις εὐρεθεῖς συνθήκας, ἠρνήθη νὰ πρᾶβῃ ἐν τοῖς ἄρθροις τῆς πίστεως εἰς οὐσιώδεις ὑποχωρήσεις, ἐννοῶν καὶ ἐπιδιώξας τὴν ἔνωσιν ὡς πλήρη ἀποδοχὴν ἐκ μέρους τῶν Προτεσταντῶν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ οὐχὶ τάνάπαλιν. Πράγματι, ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν διαφωνία φαίνεται ὅτι ἤρχισεν ἀφ' ὅτου ὁ Κριτόπουλος, ἐν Γερμανίᾳ καὶ εἶτα ἐν Ἑλβετίᾳ εὐρισκόμενος καὶ διαλεγόμενος μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων, ἐπληροφορεῖτο τὰ τῆς συντάξεως μεταξὺ Γενεύης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, (πρωτοστατοῦντος τοῦ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ἀποσταλέντος ἐκ Γενεύης εἰς Κωνσταντινούπολιν Α. Léger ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Λουκάρεως), τῆς καλβινικῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας καὶ εἶτα δημοσιευθείσης ψευδεπιγράφως τὸ 1629, τῆς διαφωνίας ταύτης μεταξὺ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ πρωτοσυγκέλλου τοῦ ἐκδηλωθείσης δι' ἀλληλογραφίας καὶ κορυφωθείσης ἐν τῇ ἀρνήσει τοῦ τελευταίου νὰ ἐπιστρέψῃ ἄνευ καθυστερήσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ παρατείναντος τὴν διαμονὴν του ἐν Βενετίᾳ ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον τριετίαν ἄνευ ἐτέρου ἀποχωρῶντος λόγου. Φαίνεται δὲ ἐκ τῆς ἐκδεδομένης ἐκτεταμένης ἀλληλογραφίας τοῦ Κριτοπούλου μετὰ διακεκριμένων φίλων του, ὅτι οὗτος ὄντως διετῆρει ἰδιαιτέραν ἀλληλογραφίαν καὶ μετὰ τοῦ Λουκάρεως (ιδίως κατὰ τὰ ἔτη 1622-1630), δι' ἧς ἀνέφερον ἐκάστοτε εἰς τὸν Πατριάρχην του τὴν πορείαν καὶ πρόοδον τοῦ ἀνατεθέντος αὐτῷ διαλογικοῦ καὶ φιλενωτικοῦ ἔργου, ὡς ἐπίσης ἀνεφέρετο καὶ εἰς τὸ ὄξυ καὶ φλέγον τότε θέμα τῆς φιλοκαλβινικῆς πολιτικῆς τοῦ Λουκάρεως πρὸς πολιτικοεκκλησιαστικούς σκοπούς, ἐφ' οὗ διεφώνει ὁ Κριτόπουλος, καὶ διὰ τοῦτο δι' ἀλλεπαλλήλων ἀναβολῶν τῆς παλιννοστήσεώς του καὶ ἐπικλήσεως διαφόρων δικαιολογιῶν (βιβλίων κ.λπ.) παρέτεινεν ἐπὶ ὀλόκληρον τριετίαν τὴν παραμονὴν του ἐν Βενετίᾳ¹.

1. Π.χ. βλ. τὰς ὑπ' ἀριθ. 4, 41, 42 καὶ ἄλλας ἐπιστολάς ἐν τῇ εἰρημένῃ ἐκδόσει τοῦ Ἰω. Καρμίρη, σ. 178, 235, 238 κ.λπ. Οὕτως εἰς τὰς δύο τελευταίας ἐπιστολάς τοῦ Κριτοπούλου πρὸς τὸν J. Höckler καὶ τὸν M. Bernegger ἀπὸ τοῦ ἔτους 1628 ρητῶς οὗτος γράφει πρὸς μὲν τὸν πρῶτον: «Γράμματα ἐδεξάμην νεωστὶ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἀπαντῶντα οὐ πρὸς ἃ Ἐνετήθηεν γέγραφα, ἀλλὰ πρὸς ἃ ἐκ Βασιλείας: τὰ γὰρ Ἐνετήθηεν, ὡς ἔοικεν, οὕτω ἐδέξαντο». Πρὸς δὲ τὸν δεύτερον: «Ἐγὼ γὰρ σπεύδω, ἐκ προστάγματος

Ἐν τέλει ὁ Κριτόπουλος, μετὰ δεκατριετῆ ἀπουσίαν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ (1617-1630), ἔπλευσε περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1630 ἐκ Βενετίας εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλ' εὐρῶν τὴν Ἐκκλησίαν ἐν ἐκρύθμῳ καταστάσει, τὸν

τοῦ Πατριάρχου, οὗ ἐπιστολὰς ἐδεξάμην, ἀπαντήσας πρὸς ἃς ἐκ Βασιλείας ἐγεγράφειν ἃς δ' Ἐνετίηθεν γέγραφα, οὕτω ἐδέξατο, ὡς εἰκεν» (αὐτόθι, σ. 235, 238). Ἐκ τούτων καὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 4 ἐπιστολῆς τοῦ Λουκάρεως πρὸς τὸν Κριτόπουλον (αὐτόθι, σ. 178), ὡς καὶ ἐπιστολῆς τοῦ πρυτάνεως τοῦ πανεπιστημίου τῆς Γενεύης πρὸς τὸν Λούκαριν καὶ τοῦτο πρὸς τὸν Diodati (αὐτόθι, σ. 145-146) καὶ ποικίλων ἄλλων ὁμολογητῶν καὶ δηλωσέων αὐτοῦ τοῦ Κριτοπούλου συναγεται, ὅτι ὄντως διεξήχθη ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Λουκάρεως καὶ τοῦ Κριτοπούλου ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων, ἀρξαμένη κυρίως ἐν Λονδίῳ, συνετελεσθεὶς τῆς διαφωνίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου G. Abbot ὡς πρὸς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Κριτοπούλου εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ μέσου τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλβετίας. Ὁμοίως καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστολῶν καὶ δὴ καὶ τῆς πρὸς τὸν ἡγεμόνα Ἰωάννην Φρειδερίκον ἀπὸ τοῦ Μαῖου τοῦ 1628 (αὐτόθι, σ. 242) τοῦ Κριτοπούλου ἐξάγεται, ὅτι οὗτος ἀρχικῶς εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἑλλάδα περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 1628, μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν βιβλίων του. «Ἀναγκαζόμενος γὰρ παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου εἰς Ἑλλάδα ἰέναι, μόνῳ τῷ τῶν βιβλίων ἔρωσι κατέχομαι· εἰ οὖν μετὰ μῆνα καὶ μικρὸν ὕστερον πεμφθῆ (τὰ ἐν Στουτγάρτῃ βιβλία του), εὐρήσει με ἐνταῦθα» (αὐτόθι, σ. 243). Ὡσαύτως τῇ 25 Ἰουλίου 1628 ἀνήγγειλεν εἰς τὸν J. Brotbecker, ὅτι μετὰ 14 ἡμέρας θὰ ἀνεχώρει εἰς Κωνσταντινούπολιν συνετελεσθεὶς νέας ἐπιστολῆς τοῦ Πατριάρχου (αὐτόθι, σ. 250), τῇ δὲ 1 Σεπτεμβρίου 1628 ἔγραψεν αὐτῷ ὅτι ἦτο ὑπὸ ἀναχώρησιν (αὐτόθι, σ. 254). Ἐδικαιολόγη δὲ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀναβολὰς τῆς ἐπιστροφῆς ἐπικαλούμενος τὸν κίνδυνον τῆς ἀπωλείας τῶν βιβλίων του καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς συμπληρώσεως αὐτῶν (αὐτόθι, ἐπιστολαὶ 58, 62, 65 κ.λπ.). Τούτου ἐνεκεν ἐζήτησε καὶ ἔλαβε παρὰ τοῦ Πατριάρχου νέαν παράτασιν τῆς παραμονῆς του ἐν Βενετίᾳ ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς συλλογὴν τῶν βιβλίων (βλ. αὐτόθι, σ. 80 ἐξ.), περὶ ὧν ἐξ ἴσου ἐνδιεφέρετο καὶ ὁ Λούκαρις (ἐπιστολὴ 51), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅπως ἐπιμεληθῆ τῆς ἐκτυπώσεως βιβλίου τινὸς τοῦ Πατριάρχου, περιέχοντος ἔκθεσιν τῆς πίστεως (ἐπιστολαὶ 54 καὶ 55 ἀπὸ 20 Σεπτεμβρίου 1628), ἵσως κατηχήσεώς τινος, μὴ ἀποκλειομένης καὶ αὐτῆς τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας. Ἄλλ' ὁμοῦς οὐδαμοῦ φαίνεται, ὅτι ἐπραγματοποιήθη τοιαύτη ἐκτύπωσις ἐν Βενετίᾳ, ἣν ἄλλωστε εἶχεν ἀπαγορεύσει καὶ ἡ Γερουσία αὐτῆς (C. D a n e y, σ. 279). Περαιτέρω, ἀρχομένου τοῦ ἔτους 1629 οἱ Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας ἔγραψαν καὶ πάλιν πρὸς τὸν Κριτόπουλον ὅπως ἐπιστρέψῃ (ἐπιστολαὶ 62 καὶ 66), οὗτος δὲ ἔγραψε κατὰ Φεβρουάριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους πρὸς τὸν J. Brotbecker: «Ἐγὼ λαμβάνω γράμματα παρὰ τῶν ἁγιωτάτων Πατριαρχῶν, τοῦ τε Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἃ ὡς τάχιστα ἐπανακάμψω πρὸς αὐτούς. Περὶ οὖν τὸν Μάτιον ἢ Ἰούνιον ἀπελεύσομαι σὺν Θεῷ» (ἐπιστολὴ 65). Μετ' ὀλίγον ὁμοῦς ἔλαβεν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἑβδομάδι τρεῖς πατριαρχικὰς ἐπιστολὰς (ἐπιστολὴ 71), δι' ὧν παρηγγέλλετο «ἐκὼν ἄκων» νὰ ἀναχωρήσῃ ἐσπευσμένως εἰς Κωνσταντινούπολιν. Δι' ὃ ἐν τῇ τελευταίᾳ πρὸς τὸν J. Brotbecker ἐπιστολῇ του ἀπὸ 27 Μαρτίου 1629 ἔγραψεν, ὅτι περὶ τὸ τέλος Ἀπριλίου ἢ τὴν ἀρχὴν Μαῖου ἤθελεν ἐπιστρέφει διὰ πλοίου εἰς Κωνσταντινούπολιν (αὐτόθι). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων μαρτυριῶν καταφαίνεται, ὅτι ἀναμφιβόλως ὑπῆρξεν ἰδιαίτερα ἀλληλογραφία μεταξὺ Λουκάρεως καὶ Κριτοπούλου, πιθανῶς ἀπολεσθεῖσα ἢ σφζομένη ἀγνωστον ἐν ποίᾳ δημοσίᾳ ἢ ἰδιωτικῇ βιβλιοθήκῃ. Πλὴν δὲ τοῦ θέματος τῆς ἐπιστροφῆς φαίνεται ὅτι κύριον θέμα τῆς ἀλληλογραφίας ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς φιλενωτικῶν τοιοῦτον μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων, τοῦ μὲν Κριτοπούλου ἐκτιθεμένου τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν προοπτικὴν

Λούκαριν καταβιβαζόμενον καὶ ἀναβιβαζόμενον εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ τὸν λαὸν ἐν ἐξεγέρσει κατὰ τῆς προσηλυτιστικῆς δραστηριότητος ἐν μέσῳ αὐτοῦ τῆς καλβινικῆς προπαγάνδας τοῦ Léger, ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐκ τοῦ ὁποῦ εἶχεν ἀναχωρήσει δι' Ἀγγλίαν τὸ 1617 διὰ σπουδᾶς. Μεθ' ἑαυτοῦ ἔφερε πολλὰ πολύτιμα βιβλία, δι' ὧν ἴδρυσεν πλουσίαν βιβλιοθήκην ἐν τῷ Πατριαρχείῳ Ἀλεξανδρείας, διασωθέντων ἐν αὐτῇ μέχρι σήμερον πολλῶν ἐκ τῶν βιβλίων ἐκείνων τοῦ Κριτοπούλου. Ὁ γέρον Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης ἐδέχθη αὐτὸν μετὰ μεγάλης χαρᾶς, ἐκτιμήσας δὲ τὴν εὐσέβειαν, τὴν σύνεσιν, τὸ ἦθος καὶ τὴν ἀπέραντον παιδείαν τοῦ φερέλπιδος κληρικοῦ, περιέβαλεν αὐτὸν μετ' ἐξαιρέτου τιμῆς καὶ ἀγάπης. Οὕτως ἐν ἔτος περίπου μετὰ τὴν ἄφιξίν του ἀπένειμεν αὐτῷ τὸ ὄφρικιον τοῦ «μεγάλου ἀρχιμανδρίτου» Ἀλεξανδρείας, τὸν Νοέμβριον δὲ τοῦ ἔτους 1633 ἐχειροτόνησεν αὐτὸν εἰς μητροπολίτην «Μέμφεως καὶ Αἰγύπτου». Ἐκτοτε διηύθυνεν ὁ Κριτόπουλος ἐπιτροπικῶς τὸ Πατριαρχεῖον, λόγῳ ἀσθενείας τοῦ Πατριάρχου, καὶ τέλος, ἀποθανόντος αὐτοῦ τῇ 30 Ἰουλίου 1636, ἐξελέγη κατ' Αὐγουστον ἢ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος. Οὗτος ἐπατριάρχευσεν ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ μόνον ἔτη, ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν τὸ σκάφος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πλησσομένοι διηνεκῶς ὑπὸ τῶν δύο ἀπὸ τῆς παπικῆς καὶ τῆς προτεσταντικῆς Δύσεως πνεόντων ἰσχυρῶν ἀνέμων καὶ τῆς βαρβάρου καταδυναστεύσεως τῶν Τούρκων, διέτρεχε μέγαν κίνδυνον καταποντισμοῦ. Ἰδίως Ἰησοῦται καὶ Καλβινισταὶ ἔδρουν προσηλυτιστικῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ῥωσίᾳ, μετὰ τὴν ἀφελῆ καὶ ματαίαν ἐλπίδα τοῦ ἐκλατινισμοῦ ἢ τοῦ ἐκπροτεσταντισμοῦ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, περίξ δὲ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ὁμηρικὸι διεξήγοντο μεταξὺ αὐτῶν (τῇ ἐνεργῶ συμμετοχῇ καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ διπλωματῶν καὶ διὰ δαπάνης μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν) ἀγῶνες, τίς ἐκ τῶν δύο μερίδων ἤθελε κατορθώσει νὰ κατακτήσῃ διὰ τῆς Τουρκικῆς αὐθαιρεσίας καὶ βουλιμίας τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ νὰ ἀναβιβάσῃ ἐπ' αὐτοῦ ὁμόφρονα Πατριάρχην, πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἀπωτέρων κατακτητικῶν τῆς Ἀνατολῆς σχεδίων ἐκατέρωθεν. Οὕτω τῇ 27 Ἰουνίου 1638 ὁ Κύριλλος Λούκαρις, κατηγορηθεὶς ἐπὶ ἐθνικῇ προδοσίᾳ, κατεδικάσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπέστη τὸν διὰ στραγγα-

τοῦ διεξαγομένου ὑπ' αὐτοῦ Ὁρθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου, τοῦ δὲ Λουκάρειος παρέχοντος σχετικὰς ὁδηγίας καὶ κατευθύνσεις. Καὶ ἀκριβῶς τὸ θέμα τοῦτο συνεχίνει καὶ ἀπὸ σκόλει ἐντόνως τὸν Πατριάρχην, ὅστις «confided to Kritopoulos his hopes and plans for the future, and instructed him to use his opportunities to the full, not least in making Orthodoxy known in the West and in exploring the prospects for unity with the Reformed Churches. They corresponded regularly...», ὡς παρατηρεῖ ὁ C. D a v e y, μν. ξ., σ. 73.

λισμοῦ τραγικὸν θάνατον ὑπὸ τῶν Γενιτσάρων, ὁ δὲ Μητροφάνης Κριτόπουλος, καμφθεὶς ὑπὸ ἀφάτου θλίψεως («cum multis doloribus animi affectus»), ἐτελεύτησε καὶ αὐτὸς τὸν βίον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Βλαχίᾳ τὸ ἐπόμενον ἔτος 1639, μόλις ἄγων τὸ πεντηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του. Ἄναμφιβόλως ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Πατριάρχου Μητροφάνους, θεολόγου τὰ πρῶτα φέροντος μεταξὺ τῶν συγχρόνων του κατὰ τὴν παιδείαν, δεδοκιμασμένου διὰ τὴν ἐμμονὴν καὶ ἀφοσίωσίν του εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, καὶ ἔχοντος εὐρυτάτους ἐκκλησιαστικούς ὀρίζοντας, ἐζημίωσε μεγάλως τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ μάλιστα ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως κινδυνῶδει καὶ θυελλῶδει ἐποχῇ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων τῆς 17^{ης} ἑκατονταετηρίδος, καθ' ἣν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Θεολογία ἔμελλε νὰ λάβῃ ἐπισήμως θέσιν μεταξὺ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ Προτεσταντισμοῦ, οὓς βαθύτερον καὶ τελειότερον πάντων τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τότε εἶχε σπουδάσει ὁ Κριτόπουλος»¹. Διὰ τοῦτο τῷ ὄντι ὁ πρόωρος θάνατος αὐτοῦ ὑπῆρξε δεινὸν πλήγμα διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀπολέσασαν τὸν κορυφαῖον θεολόγον καὶ πατριάρχην αὐτῆς, τὸν προοριζόμενον ὅπως ἐκλεγῆ καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης², ὅτε θὰ ἠδύνατο νὰ προωθήσῃ τὰς μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ ἀγαθὰς σχέσεις μέχρι πλήρους καιωνίας καὶ ἐνότητος, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίου σχεδίου αὐτοῦ, δι' ἀληθινοῦ καὶ εἰλικρινοῦς θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τῶν πολυαριθμῶν συντηρητικωτέρων διαμαρτυρομένων φίλων Φου, ἀλλ' οὐχὶ ἀναλώμασι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀποστολικῆς Παραδόσεως αὐτῆς, εἰς τὰς ὁποίας ἔμεινε πιστὸς ἄχρι θανάτου ἀταλαντεύτως ὁ παραδοσιακὸς ἐκεῖνος ὀρθόδοξος θεολόγος.

Ἐν κατακλείδι παρατηροῦμεν ὅτι, καίτοι δὲν ἐπέζησεν ὁ Κριτόπουλος, ἵνα ἐπαναφέρῃ τὸν ἐκτροχιασθέντα Ὀρθοδοξο-προτεσταντικὸν διάλογον εἰς τὴν κανονικὴν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Μελάνθωνος καὶ τῶν Βυρτεμβουργεῶν τροχίαν αὐτοῦ, ἐφαρμύζων ὡς οἰκουμενικὸς πατριάρχης τὸ ἴδιον ἐνωτικὸν πρόγραμμα, ἐν τούτοις, κρινόμενος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προσηγηθείσης οἰκουμενιστικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἐν τῇ προτεσταντικῇ Δύσει, δύναται νὰ θεωρηθῆ, ὅτι ἐξέτελεσε τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ἀπαστολὴν ἐν ἀπολύτῳ πιστότητι καὶ προσηλώσει πρὸς τὴν παραδοσιακὴν Ὀρθοδοξίαν τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, ἄνευ συμβιβασμῶν καὶ παραχωρήσεων πρὸς τοὺς Προτεστάντας, χαράξας ἰδίαν γραμμὴν ἐν τῷ Ὀρθοδοξο-προτεσταντικῷ διαλόγῳ, γραμμὴν

1. Ἰω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, μν. ξ., σ. 169.

2. Τοῦτο ὑποδηλοῦται ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ τοῦ Κριτοπούλου, ἐπιστεύετο δὲ ὑπὸ πολλῶν Ὀρθοδόξων καὶ Ῥωμαιοκαθολικῶν, ὡς καὶ ὑπὸ Προτεσταντῶν, πρὸς οὓς βεβαίως θὰ εἶχεν ἐκφρασθῆ σχετικῶς αὐτὸς ὁ Κριτόπουλος. Π.χ. βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 42 ἐπιστολὴν τοῦ Κριτοπούλου πρὸς τὸν Bernegger, παρ' Ἰω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, μν. ξ., σ. 238. Πρβλ. καὶ G. Hofmann, Griechische Patriarchen und Römische Päpste. III², Metrophanes Kritopoulos, ἐν «Orientalia Christiana» 36-2 (1934) σ. 78.

διάφορον ἐκείνης, ἣν παραλλήλως καὶ σχεδὸν ταυτοχρόνως ἠκολούθει ὁ Λούκαρις ἐν Κωνσταντινουπόλει. Καθ' ὅσον ὀρθῶς ἔκρινεν, ὅτι ἡ φιλοκαλβινικὴ πολιτικὴ τοῦ Πατριάρχου ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰς ὀρθόδοξους παραδοσιακὰς ἀρχὰς τοῦ Κριτοπούλου καὶ ἐπιζήμιος διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἥτις καὶ ἐξηγέρθη κατ' αὐτῆς, ἀπεκδυθεῖσα εἰς μακροχρόνιον ἀντιπροτεσταντικὸν ἀγῶνα. Διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καθίστατο ὄργανον τοιαύτης πολιτικῆς ὁ παραδοσιακὸς ὀρθόδοξος θεολόγος Κριτόπουλος, ὁ πιστῶς καὶ ἄνευ παραχωρήσεων ἐκθέσας γραπτῶς τε καὶ προφορικῶς ἐν γνησίῳ διαλόγῳ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν πρὸς τοὺς Προτεστάντας καὶ ὑπεραμυνθεὶς ταύτης, καὶ ὁ ἔχων ὡς ἀρχὴν τοῦ βίου του τὸ «μηδὲν κατὰ τῆς συνειδήσεως». Τοῦναντίον οὗτος διεξήγαγεν ἀμειγῆ καὶ ἀληθῆ θεολογικὸν διάλογον ἐπὶ μίαν πενταετίαν σχεδὸν (1622-1627) ἀφ' ἑνὸς μὲν προφορικῶς μετὰ πολυαριθμῶν ἐπιφανῶν λουθηρανῶν, ἀγγλικανῶν καὶ μετερρυθμισμένων θεολόγων, ἀφ' ἑτέρου δὲ γραπτῶς διὰ διαφόρων συγγραφῶν, καὶ μάλιστα τῆς Ὁμολογίας του, τῶν πρὸς Γῶδον Ἀποκρίσεων, τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἄλλων συγγραφῶν του, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ἰδίως, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, μεθόδου, καθ' ἣν ἐτόνιζεν αὐτὸς ἰδίως τὰ σημεῖα τῆς συμφωνίας τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφαίνετο ὡς δυνατὴ ἢ μεταξὺ αὐτῶν συνεννόησις καὶ προσέγγισις καὶ συνεργασία πρὸς προλείανσιν τοῦ ἐδάφους μελλοντικῆς τινος ἐνότητος. Διὰ τοῦτο ἐφρόντιζε νὰ ἐξαίρη πάντοτε τὰς ὑφισταμένας μεταξὺ τῶν Ὁρθόδοξων καὶ τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν διαφορὰς, ἐνῶ μεταξὺ τῶν Ὁρθόδοξων καὶ τῶν Προτεσταντῶν προσεπάθει νὰ παρουσιάξῃ συμφωνίαν («ἐν τοῖς ἀναγκαιοτέροις»), καὶ «τινας διαφορὰς» μόνον μετ' αὐτῶν θίγων. Οὐχ ἤττον ὅμως δὲν παρέλειπεν ἐντελεῶς νὰ ὑποδηλώσῃ καὶ τὰς ὑφισταμένας μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ διαφορὰς, ὡς π.χ. περὶ τοῦ Filioque, αὐτεξουσίου, θείου προορισμοῦ, σωτηρίας ἐκ πίστεως καὶ ἔργων, μυστηρίων, Ἐκκλησίας, ἱερᾶς Παραδόσεως, ἐπικλήσεως Ἁγίων καὶ τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν, νηστειῶν, μοναχῶν κ.λπ.¹. Ἄλλ' ὅμως δὲν ἐπέμενεν ἐπ' αὐτῶν, ἐνδιαφερόμενος νὰ ἐξαίρη οὐχὶ τόσο τὰ διαιροῦντα, ὅσον μᾶλλον τὰ ἐνοῦντα τοὺς Ὁρθόδοξους καὶ τοὺς Προτεστάντας στοιχεῖα, ἐφ' ὧν ἐστήριξε τὴν οἰκουμενιστικὴν προσπάθειαν αὐτοῦ, χωρὶς ὅμως οὐδὲν νὰ παρεκκλίνῃ τῆς ὀρθόδοξου πίστεως καὶ παραδόσεως. Μήπως παρομοίαν μέθοδον δὲν ἐφαρμόζουσι καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ὀρθόδοξοι θεολόγοι, μετέχοντες τῆς συγχρόνου Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, τῆς ὁποίας πρόδρομος ἐγένετο πρὸ τριῶν καὶ ἡμίσεος καὶ πλέον αἰῶνων ὁ κλεινὸς ἐκεῖνος ὀρθόδοξος θεολόγος καὶ πατριάρχης; Ἐξ ἄλλου ὅμως καὶ ἔναντι τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν, ὧν τὴν δογματικὴν διδα-

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, ἰδίως τὸ κεφ. «Ἡ Ὁμολογία τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ ἡ ὀρθόδοξος διδασκαλία αὐτῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν προτεσταντικὴν», σ. 144 ἐξ.

σκαλίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρακολουθήσῃ καὶ σπουδάσῃ ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἰδίως ἐν Βενετία ὁ Κριτόπουλος ἐπὶ μίαν τριετίαν, δὲν ὑπῆρξε φανατικὸς πολέμιος, καίτοι ἐγνώριζε τὸν κατακτητικὸν σκοπὸν καὶ ἀγῶνα τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πρὸς καθυπόταξιν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοὺς μακροχρονίους διωγμοὺς αὐτῆς ἐναντίον τῶν Ὀρθοδόξων καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου προσωπικῶς¹, δι' ὃν λόγον συνεμερίζετο τὴν γνώμην πολλῶν Ὀρθοδόξων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (Κύριλλος Λούκαρις, Ὀρθόδοξοι Πολωνίας² καὶ πολλοὶ ἄλλοι), ὅτι μόνον διὰ τῆς μετὰ τῶν ἰσχυρῶν Διαμαρτυρομένων «συμμαχίας» καὶ συνεργασίας ἐπὶ τε τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου θὰ ἤδύνατο ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ν' ἀποκρούσῃ τὸν ἐκ μέρους τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπαπειλοῦντα αὐτὴν σοβαρὸν κίνδυνον.

Τέλος, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τῶν συντηρητικωτέρων Προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν, φαίνεται ὅτι ὁ Κριτόπουλος, ἐν ἀρχῇ τοῦλάχιστον, ἐπίστευεν εἰς τὸ δυνατόν ταύτης, δι' ὃν λόγον καὶ ἀνέλαβε καὶ ἤγαγεν εἰς πέρας ἐν μέσῳ πολλῶν ἀντιξοοτήτων καὶ κινδύνων τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως οἰκουμενιστικὴν ἀποστολὴν ἀνά τὴν προτεσταντικὴν Εὐρώπην. Πάντοτε ἤλπιζεν εἰς τὴν δυνατότητα διευθετήσεως καὶ ὑπερβάσεως τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν· «εἰ γὰρ καὶ ἔν τισι δοκοῦμεν διαφέρειν, ἀλλ' αἶ τε δοκοῦσαι διαφοραὶ ἰάσιμοι πάνυ, καὶ τὴν παντελῆ ἔνωσιν οὐκ εἰς μακρὰν ἐσομένην ἐπίσταμαι», ἔγραφε μικρὸν πρὸ τοῦ τέλους τῆς ἀποστολῆς του³. Οὐ μόνον δὲ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ἐχαρακτῆριζεν ὡς «ἰασίμους πάνυ τὰς δοκούσας διαφοράς» μεταξύ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἑτέρᾳ ταυτοχρόνῳ σχεδὸν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν E. Weinmann ἐξέφραζε τὴν πεποιθήσιν «συμφωνεῖν ἐν τοῖς ἀναγκαιοτέροις» αὐτοῦς, ὅποτε «ῥάδια καὶ ἰάσιμα τὰ λοιπὰ γινώσκονται»⁴. Ὡσαύτως καὶ ἐν ἀποχαιρετιστηρίῳ ἐπιστολῇ του ἀπὸ 16 Σεπτεμβρίου 1627 «τῇ περιφανεστάτῃ Συγκλήτῳ τῆς λαμπροτάτης πόλεως Βασιλείας» ἐξέφραζεν ὁμοίαν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως προσδοκίαν, ὥστε «ἐνωθῆναι ταχέως, καὶ ὁμοφρόνως τὰ τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας ἄσαι δόγματα»⁵. Τὴν αἰσιδόδοξον δὲ ταύτην φιλενωτικὴν προσδοκίαν τοῦ Κριτοπούλου φαίνεται ὅτι συνεμερίζοντο μέχρι τινὸς καὶ συντηρητικοὶ καὶ διαλλακτικοὶ λουθηρανοὶ θεολόγοι,

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 83 ἐξ. C. D a v e y, μν. ξ., σ. 206 ἐξ.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 39 ἐξ.

3. Ἐπιστολὴ Κριτοπούλου πρὸς Ματθίαν Bernegger κατ' Αὐγούστον 1627. Παρὰ Κ. Δουβουνιῶτη, Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος Γραμματικὴ τῆς ἀπλῆς Ἑλληνικῆς. Ἐν: «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου», τ. I, Ἀθήναι 1926, σ. 107.

4. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 204.

5. Παρὰ E. Staehelin, ἐνθ' ἂν., σ. 518.

οἱοὶ ὁ C. Hornejus, ὁ J. Berg, ὁ H. Konring καὶ ἄλλοι, ἐκ τῶν ἐν Ἑλμστάδῃ, Ἄλτδόρφῃ, Τυβίγγῃ, Νυρεμβέργῃ καὶ Στρασβούργῳ, καὶ πρὸ πάντων ὁ G. Kalixt, ὡς ἐμφορούμενος τῶν γνωστῶν συγκρητιστικῶν καὶ φιλενωτικῶν διαθέσεων καὶ τάσεων, ἃς εἶχεν ἐξαγγεῖλει τότε καὶ ἠγεῖτο ἰδίας διαλλακτικῆς σχολῆς, πολλοὺς ἀριθμοῦσης ὁπαδοὺς ἔσω καὶ ἔξω τῆς Γερμανίας¹, ἐπηρέασας δὲ ἴσως καὶ αὐτὸν τὸν Κριτόπουλον πρὸς διαμόρφωσιν τῆς ἰδέας του περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς προσεγγίσεως καὶ κοινωνίας καὶ ἐν τέλει ἐνώσεως τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων². Ἀλλὰ πῶς ἐνόει τὴν «κοινωνίαν» καὶ «ἔνωσιν» ταύτην ὁ Κριτόπουλος; Οὐχὶ βεβαίως δι' ἀποδοχῆς ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀλλὰ διὰ προσελύσεως τῶν Διαμαρτυρομένων εἰς τὴν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ διαφυλασσομένην ἀπαραχαράκτως καὶ ἀκιβδήλως ἀποστολικὴν πίστιν καὶ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, διὰ βαθείας καὶ παμμεροῦς μελέτης τῶν κατ' αὐτὴν ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ δι' ἀληθινοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀπροκαταλήπτου θεολογικοῦ διαλόγου ἐκατέρωθεν, ἐν αὐξοσῇ φιλίας καὶ ἀδελφοσύνης καὶ ἀγάπῃ ἐν Χριστῷ. Ὅτι οὕτως ἐνόει καὶ προσεδόκα ὁ Κριτόπουλος τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν, φαίνεται ἐκ δύο ἐπιστολῶν του κατὰ τὰ ἔτη 1635 καὶ 1636 πρὸς τὸν καλβινιστὴν θεολόγον Ἀντώνιον Léger, ἐν τῇ πρώτῃ τῶν ὁποίων ἔγραψεν: «... Εἰ ἄρα ἔστιν ἐλπίς εἰς ταῦτὸν ἡμᾶς ποτε συνελθεῖν, καταλείψαντας τὰς ἀκάρπους ἐνστάσεις καὶ μόνῳ τῷ τῆς Ἐκκλησίας στοιχήσαντας κανόνι,

1. Πρβλ. καὶ J. D o r n e r, μν. ξ., σ. 527 ἐξ., 606 ἐξ. W. C. D o w d i n g, The Life and Correspondence of George Calixtus, Oxford-London 1863. E. L. T. H e m k e, Georg Calixtus und seine Zeit, Halle 1853. Πρβλ. καὶ C. D a v e y, μν. ξ., σ. 152 ἐξ.

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 91 ἐξ. Κατ' ἀντίθετον κατεύθυνσιν φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε καὶ ὁ Κριτόπουλος τινὰς ἐκ τῶν ἐν Ἑλμστάδῃ καὶ Ἄλτδόρφῃ ἰδίως Λουθηρανῶν θεολόγων, ἐξ ὧν ὁ Γεώργιος Κάλιξτος καὶ ὁ Κορράδος Ὁρνέτιος κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα «περὶ τῆς ἑαυτῶν «coniunctionis cum Ecclesia Catholica et Apostolica Graeciae totiusque Orientis» καὶ «κοινωνίας αὐτῶν πρὸς τὴν καθολικὴν τῆς Ἀνατολῆς Ἐκκλησίαν» ἕκ τε τῶν πολυαρίθμων καὶ ἐμπεριστατωμένων δογματικο-ενωτικῶν συζητήσεων μετὰ τοῦ Κριτοπούλου, καθ' ἃς οὗτος ἐξέθεσεν αὐτοῖς ἐν πλάτει τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῆς πρὸς τὸν σκοπὸν ἀκριβῶς τοῦτον γραφείσης Ὁμολογίας αὐτοῦ» (αὐτόθι, σ. 92). Σχετικῶς καὶ ὁ C. D a v e y γράφει: «He could not deny the hopes he had felt in Germany that there were real possibilities of unity. Calixtus at Helmstadt, Berg in Berlin, his friends at Altdorf and Tübingen, and Bernegger at Strasbourg had all encouraged him to believe that «our differences can easily be healed». (Ἐν: «Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, τ. 1, σ. 107. C. D a v e y, μν. ξ., σ. 306). Προκαλεῖ τῷ ὄντι κατάπληξιν ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν δεκάδων καὶ ἑκατοντάδων ἐπισήμων φίλων τοῦ Κριτοπούλου, τῶν ἐγγραφέντων ἐν τῇ γνωστῇ «Φιλοθήκῃ» αὐτοῦ καὶ ἐκφρασάντων παντοιοτρόπως τὰ αὐτὰ ἢ ὅμοια φιλενωτικὰ αἰσθήματα πρὸς τὰ τοῦ Κριτοπούλου ὑπὲρ τῆς προσεγγίσεως καὶ ἐνότητος τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων διὰ τοῦ ἀπροκαταλήπτου καὶ ἀντικειμενικοῦ διαλόγου καὶ τῆς εὐλικρινοῦς μεταξὺ αὐτῶν φιλίας καὶ χριστιανικῆς ἀγάπης.

ἴν' οὕτως ὄμειν ὁμοφρόνως καὶ ἀκιβδηλῶς ὁμολογεῖν τὸν σωτηριώδη Χριστιανισμόν». Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ ὁμοίως ἔγραφεν, ὅτι ἦτο πρόθυμος νὰ συντελέσῃ καὶ αὐτὸς πρὸς ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀνατολῆς τῆς εὐφροσύνου ἐκείνης ἡμέρας, καθ' ἣν ἔσται μία ποιμνὴ καὶ εἷς ποιμὴν, ὑπὸ τὸν ὄρον ἅμως τῆς ἐμμονῆς πάντων εἰς τὴν ἀληθῆ καὶ σωτήριον πίστιν, ἣν οἱ προφῆται ὡς θεμέλιον κατέθεσαν, ὃ Χριστὸς ἀπεκάλυψε, οἱ ἀπόστολοι πανταχοῦ τῆς γῆς διεκήρυξαν, οἱ ἅγιοι πατέρες καὶ πειμμένες τῆς Ἐκκλησίας ἐδίδαξαν καὶ τοῖς μεταγενεστέροις παρέδωκαν, πάντες δὲ οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ παρεδέξαντο καὶ ἄχρι τοῦδε διετήρησαν, διατηρήσουσι δὲ μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος»¹.

Τὸ συμπέρασμα πάντων τῶν προεκτεθέντων εἶναι, ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἐδέχετο ὡς μόνην ἀσφαλῆ βάσιν τῆς ἐπανενώσεως τῶν διεστώτων τὴν ἱερὰν Παράδοσιν καὶ πίστιν τῆς ἀρχαίας ἡνωμένης καὶ ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας. Ὅθεν πρὸς τὴν Παράδοσιν ταύτην, ὡς καὶ τὴν διαφυλάττεσθαι αὐτὴν ἀσινῆ καὶ ἀλώβητον Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, δεόν νὰ προσανατολιζῶνται καὶ κατατείνωσι πάντες ὅσοι νοσταλαγοῦσι τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Καθ' ὅσον μόνον διὰ τῆς ἐπιστροφῆς πάντων τῶν διῆσταμένων εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς πρώτης χιλιετίας τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, θὰ ἀποκατασταθῇ ἡ «μία, ἅγια, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία» ἐν τῇ κοινῇ κληρονομίᾳ αὐτῆς, ὅποτε θὰ καταστῇ δυνατὸς ἐποικοδομητικὸς καὶ καρποφόρος διάλογος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποστολικῆς κληρονομίας, ἥτις ἦτο καὶ πάντοτε εἶναι κοινὴ εἰς τε τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν Δύσιν τῆς ἡνωμένης τότε Ἐκκλησίας. Πάντως ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος προσεπάθησεν —ἐπιτυχῶς ἐν πολλοῖς— νὰ καθορίσῃ τὴν ὀρθὴν στάσιν τῆς πρεσβυγενοῦς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς νεοπαγοῦς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, τοποθετήσας τὸ βλὸν ζήτημα τῆς κοινωνίας καὶ συμφωνίας καὶ τῆς εὐκαταίας μελλούσης ἐνώσεως αὐτῶν ἐπὶ τῆς μόνης ὀρθῆς καὶ παραδεκτῆς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ὡς ἄνω βάσεως, δηλαδὴ τῆς κοινῆς παραδοχῆς καὶ συμφωνίας ἐπὶ τῆς ἀποστολικῆς Παραδόσεως. Καί, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν Βυρττεμβεργείων, ἠκολούθησε καὶ αὐτὸς τὴν αὐτὴν φωτεινὴν ὁδὸν τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διαμορφώσας ἰδίαν μέθοδον διεξαγωγῆς αὐτοῦ, ἣν ἔκτοτε ἠκολούθησαν, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι καὶ συνεχίζουσιν ἀκολουθοῦντες καὶ κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα τοῦ Οἰκουμενισμοῦ διὰ τοῦ ἡπίου καὶ εἰρηνικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ Ὀρθόδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου ἐν ἀγάπῃ καὶ ἀληθείᾳ, ὀφείλοντες ἵνα οὕτω «μαρτυρῶσι τῇ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 18,37).

(Συνεχίζεται)

1. Παρὰ E. Legrand, μν. ξ., τ. IV, σ. 419 καὶ 431. C. Davey, μν. ξ., σ. 297-298.